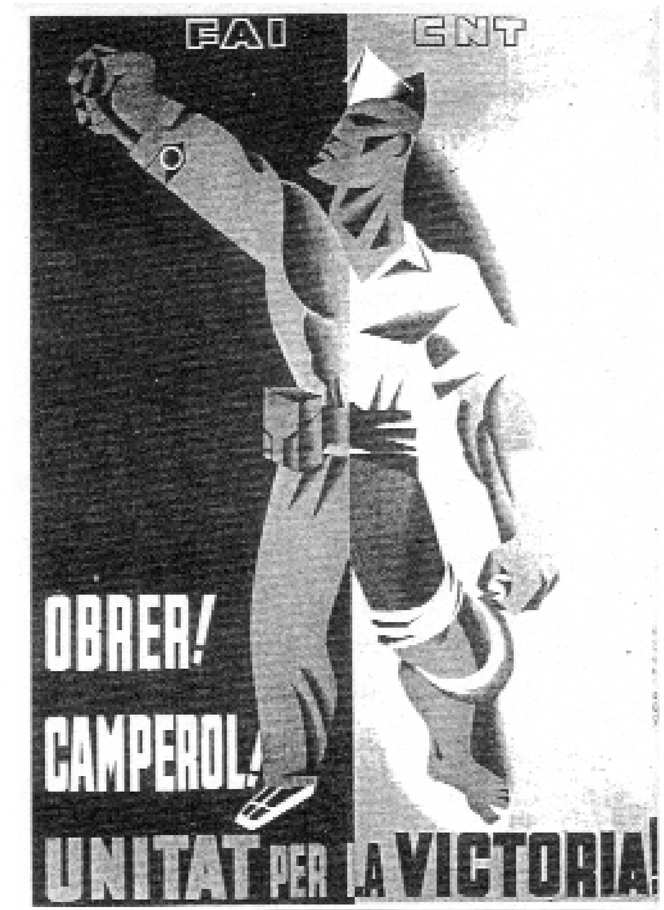

Prijs van dit nummer 6,50 euro

Dertiende Jaarboek Anarchisme/De AS *156*

ONTWORTELING VAN EUROPA

Dertiende Jaarboek Anarchisme
DE AS 156

de AS

anarchistisch tijdschrift

34ste jaargang, nummer 156, winter 2006.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18 euro; buiten Nederland 23 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Peter Lanser, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Bert Altena, Manuel Kneepkens (ill.), Willie Verhoysen, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http://www.geocities.com/deasnl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

DE ONTWORTELING VAN EUROPA

Over de opmars van het Nieuwe Kapitalisme

Hans Ramaer

Navigators *uit 2001 is één van de vele geslaagde sociaalrealistische drama's van de Engelse filmregisseur Ken Loach. Het verhaal gaat over een groepje spoorwegarbeiders dat hun baan kwijt raakt na het privatiseren van British Rail. De jongeren kunnen via een uitzendbureau elders in de regio aan de slag en wie overuren maakt kan bij die nieuwe railonderneming zelfs meer verdienen dan voorheen. Maar al snel verdwijnt het aanvankelijke enthousiasme van sommigen. De reistijden worden steeds langer, ziekte- en vakantiegeld is er niet meer bij en het werk aan het spoor blijkt niet op de meest veilige manier te moeten gebeuren. Ondertussen leven de nieuwe managers er goed van. En dan slaat het noodlot toe: één van de kameraden wordt gegrepen door een goederentrein.*

In een notendop schetst Loach de gevolgen voor de modale arbeider van de nu al enige decennia aangeprezen *vermarkting van de samenleving*. In Engeland is de verzorgingsstaat inmiddels al voor een deel ontmanteld. Elders in West-Europa is dat proces later op gang gekomen. Nederland loopt daarbij aan kop, andere landen zoals Frankrijk en Duitsland bevinden zich nog in de achterhoede.

Maar overal staat de verzorgingsstaat onder druk. Daaronder wordt verstaan dat de publieke sociale verzekeringen zoals die voor ziekte, werkloosheid en ouderdom, worden uitgekleed, dat op publieke voorzieningen als gratis onderwijs, goedkope gezondheidszorg en betaalbare huisvesting wordt bezuinigd. Ook is de klassieke dienstverlening door de overheid (openbaar vervoer, post- en telefonie, water en energie) vrijwel opgeheven. Deze publieke diensten zijn ofwel overgenomen door private ondernemingen ofwel verzelfstandigd.

In dat laatste geval is overigens een schimmig niemandsland ontstaan tussen overheid en bedrijfsleven, een onbeheersbaar geheel van zelfstandige bestuursorganen (ZBO's) die een monopoliepositie of de privileges van ambtelijke diensten combineren met de autonomie van private ondernemingen.

Een voorbeeld daarvan in Nederland zijn de woningbouwcorporaties. Met belastinggeld is eerst een sociale voorziening ontwikkeld die nu kan opereren als een private bedrijfstak. Het beheer werd medio jaren negentig door de overheid uit handen gegeven. Sindsdien beschikken volksvertegenwoordigers niet meer over de instrumenten om een planmatig sociaal woningbouwbeleid te kunnen voeren. Alleen via omwegen als bestemmingsplannen en sloopvergunningen is het nog mogelijk enige publieke invloed uit te oefenen. De meeste directeuren van deze corporaties gedragen zich nu als zonnekoningen en delen zichzelf inkomens toe die hoger zijn dan een ministerssalaris.

Opmerkelijk is dat om deze vermarkting te reguleren toezichthoudende instanties zijn gevormd die sancties kunnen opleggen. Het is immers veelzeggend dat de heilig verklaarde vrije markt, die geleid door een 'onzichtbare hand', welvaart en welzijn van de burger zou verbeteren, toch heeft geresulteerd in enerzijds meer bureaucratie en anderzijds hogere kosten voor de consument.

We kunnen niettemin vaststellen dat in het huidige dominante economische denken het vertrouwen in de heilzame werking van de markt onverminderd centraal staat. Voor die blinde ideologie moet alles wijken. En als de vermarkting van de samenleving niet direct oplevert wat de politiek-bestuurlijke elite ervan verwacht is het recept méér marktwerking, met als gevolg verdere ontworteling van de samenleving.

Die dreiging van een ontworteld Europa ligt besloten in het consequent negeren van wat een groot deel van de bevolking wil. Telkens wijst onderzoek uit dat velen de verzorgingsstaat willen behouden, al zouden de doelmatigheid en effectiviteit daarvan verbeterd kunnen worden. Het principe staat echter niet ter discussie.

Bij ingrijpende politieke beslissingen zien we overigens steeds weer dat zo'n tweederde deel van de bevolking geen veranderingen wil die op termijn verslechteringen zullen zijn. Ook bij het referendum over de Europese grondwet in 2005 was dat het geval.

De verzorgingsstaat symboliseert voor

de burger stabiliteit in de jungle van het kapitalisme. De onvermijdelijke financiele risico's in ieders leven – denk aan de gevolgen van ziekte, ongeval, werkloosheid en ouderdom – worden erdoor afgezwakt. Zekerheid en niet een steeds hoger inkomen is immers een van de belangrijkste voorwaarden voor persoonlijk geluk.

Niettemin wordt door veel politieke bestuurders het ontmantelen van de verzorgingsstaat voorgesteld als een constructief proces, als het ontwikkelen van een samenleving, waarin 'de markt zijn werk kan doen'. Met Orwelliaanse *nieuwspraak* wordt de burger voorgehouden dat hervormingen onvermijdelijk zijn en dat op termijn iedereen van deze koerswending zal profiteren. Wie dwars ligt is een verstokt conservatief.

De onlangs overleden Murray Bookchin constateerde al in de jaren tachtig dat zelfs voor diep menselijke emoties als liefde en zorg inmiddels de terminologie van het bedrijfsleven wordt gebruikt: men moet 'investeren' in relaties.

We zouden ondertussen bijna vergeten dat er voor de opbouw van de verzorgingsstaat na 1945 een breed draagvlak bestond, ook bij de politiek-bestuurlijke elite en het bedrijfsleven. Die keuze voor een samenhangend geheel van sociale voorzieningen en wetgeving kan niet los gezien worden van het ontwikkelen van een Keynesiaans sociaal-economisch beleid. De twee hoekstenen van dat beleid waren een actief optredende natiestaat op economisch terrein en het betrekken van bedrijfsleven en gematigde vakbonden bij sociaal beleid.

Bovendien moeten we ons realiseren dat die keuze voor de verzorgingsstaat sterk beïnvloed werd door twee factoren. Allereerst was er de herinnering aan de economische depressie en de opkomst van het fascisme in de jaren dertig. Een herhaling daarvan moest voorkomen worden, maar de andere factor woog waarschijnlijk zwaarder. Dat was de vrees voor een opstandige arbeidersklasse, mogelijk gesteund door de Sovjet Unie die haar invloedssfeer aanzienlijk had weten uit te breiden. Juist de Koude Oorlog stimuleerde de opbouw van de verzorgingsstaat.

Toch onderkenden slechts weinigen dat na de val van de Muur in 1989 de verzorgingsstaat een voorwaarde om voort te bestaan nu moest ontberen. En niet toevallig viel die ondergang van het communisme samen met een verandering van het kapitalisme die zich in de jaren tachtig onder Reagan en Thatcher had aangediend.

Dit Nieuwe Kapitalisme (de term is van de Amerikaanse socioloog Richard Sennett) maakte korte metten met het naoorlogse sociaalkapitalisme dat zich kenmerkte door sociale voorzieningen, beheerste kapitaalstromen en een redelijke mate van voorspelbaarheid van arbeidsverhoudingen, werkgelegenheid en loopbaanperspectieven.

Weliswaar waren de peilers van het sociaalkapitalisme in de Verenigde Staten wankeler dan in Engeland, waar Thatcher de machtige vakbonden moest uitschakelen, in beide Angelsaksische landen werd deze omslag in het kapitalisme nog eens aangejaagd door de groei van de informatietechnologie en de razendsnelle ontwikkeling van mondiale kapitaal- en handelsstromen.

Het Nieuwe Kapitalisme dat nu ook het Europese vasteland heeft overspoeld is gericht op het afbreken van de kaders van de verzorgingsstaat. Het kapitalis-

me van vandaag heeft weinig boodschap aan vroegere maatschappelijke verplichtingen als het scheppen van werkgelegenheid en het betalen van belastingen voor publieke doeleinden. Het wil winstgevend zijn, op zo kort mogelijk termijn en op een zo breed mogelijk terrein.

We zien dan ook in de woorden van Sennett 'een cultuur van doelbewuste vluchtigheid' in het bedrijfsleven. De helden van die cultuur zijn de consultants en de interim-managers die ondernemingen besturen zonder er wezenlijk bij betrokken te zijn zoals dat bij het vroegere familiebedrijf het geval was.

Die geringe betrokkenheid wordt ook uitgedrukt in de opmars van de aandeelhoudersbelangen. De aandelenkoers van vandaag is veel belangrijker dan de winstgevendheid van morgen.

Investeringsmaatschappijen uit Australië of de Verenigde Staten kopen bijvoorbeeld regionale vervoersbedrijven in Europa op. De binding aan de omgeving is in dit hedendaagse kapitalisme veel losser. Betrouwbaarheid op langere termijn is ondergeschikt geraakt aan andere belangen. Wat telt is het uitstralen van dynamiek, de filosofie van de wasmiddelenfabrikant ('nu vernieuwd!') is algemeen geworden.

Het gaat niet meer om het product, de kwaliteit ervan en de garantie en de serviceverlening, het gaat om een imago van snelheid en flexibiliteit. Verschanst achter een 0900 nummer met keuzemenu schermen de energiebedrijven, de kabelmaatschappijen en vervoersondernemingen zich af van de in de kou gezette consument, die nog altijd wordt voorgespiegeld dat private ondernemingen het zo veel beter doen dan ouderwetse overheidsbedrijven. Vaak is het tegendeel het geval.

Met de werknemer en de kleine zelfstandige heeft het nieuwe kapitalisme weinig compassie. Flexibiliteit is wat er van iedereen verwacht wordt. Er wordt een suggestie gewekt van democratie maar in werkelijkheid moet men zich aanpassen aan de toegenomen mobiliteit van het kapitaal: flexplek, detachering, tijdelijke contracten, variabele werktijden en variabele beloningen, korte opzegtermijnen etcetera.

Dit alles ondermijnt de soliditeit en stabiliteit van de samenleving in Europa. Vooral ook door de verdere ontmanteling van de verzorgingsstaat zal bij de burgers een gevoel van existentiële onzekerheid groeien. Dat proces wordt nog versterkt door het scheppen of aanscherpen van tegenstellingen tussen groepen mensen. Het meest recente voorbeeld is de mythe dat de AOW onbetaalbaar dreigt te worden. Jong staat hier tegenover oud. Maar zo gaat het ook bij rijk versus arm, allochtoon versus autochtoon, werkende versus werkloze. Zo dreigt Europa steeds meer ontworteld te raken.

LITERATUUR

Hans-Peter Bartels, *Victory-Kapitalismus* (Keulen 2005) - André Bons, *Uit de schaduw van de verzorgingsstaat* (Utrecht 2004) – Murray Bookchin, *The Modern Crisis* (Philadelphia 1986) – Paul Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang* (Amsterdam 2004) – Richard Sennett, *De flexibele mens* (Amsterdam 2000) – Richard Sennett, *The Culture of the New Capitalism* (Yale University 2006).

HOE DE KLOK WORDT TERUGGEDRAAID

De mythen over de verzorgingsstaat

André Bons

1

Het nieuws is misschien nog niet tot iedereen doorgedrongen, maar er schijnt op dit moment toch echt een breed gedragen overeenstemming te zijn over de veranderingen die al zijn doorgevoerd in onze verzorgingsstaat. En ook over de noodzaak van verdere hervormingen zijn we het in Nederland blijkbaar eens, als we tenminste de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, de kabinetten-Balkenende, commentatoren en andere opiniemakers mogen geloven. Ze weten het allemaal heel zeker. Die veronderstelde consensus is echter een mythe, meer wensdroom dan werkelijkheid. De hervormingsagenda van de verzorgingsstaat wordt gevoed door ressentimentalisme, het verlangen de zorgeloze gebruiker van voorzieningen van de verzorgingsstaat een lesje te leren. En het doel van de hervormers is retrogressie: ze willen de klok terugdraaien. Vanzelfsprekend verkopen zij hun opvattingen onder de naam van vooruitgang, want dat wil iedereen wel. Maar hoelang kan die mythe nog in stand worden gehouden? En wie verdedigt de verzorgingsstaat?

Het debat over de verzorgingsstaat wordt vooral in negatieve termen gevoerd. Het gaat altijd over wat er mis mee is: de onbetaalbaarheid, de passiviteit van gebruikers, de bureaucratie, de arbeidsmarktverstorende werking. Dergelijke geluiden vinden een willig oor in de media. Positieve aspecten van de verzorgingsstaat worden vaak genegeerd. Toch is er in de samenleving een brede steun voor het voorlopig handhaven van het bestaande systeem. Weliswaar vinden velen dat de niveaus van een aantal uitkeringen niet moeten worden verhoogd, 'maar toch blijft het publiek gehecht aan sociale zekerheid', zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau in een studie uit 2003 opmerkt. En 'ondanks de slechte conjunctuur en het besef dat de overheid minder geld te besteden heeft dan voorheen, houden de Nederlanders vast aan de voorzieningen en willen zij zelfs uitbreiding.' Deze onzichtbare en genegeerde steun remt waarschijnlijk wel een nog snellere ontmanteling van de verzorgingsstaat af.

Het valt desondanks niet te ontkennen dat er inmiddels stevig is ingegrepen. De kabinetten-Balkenende hebben met de activerende verzorgingsstaat gebroken met het verleden. Lokaal voeren gemeentebesturen ('verzorgingsstad') enkele verzekerings- en verzorgingsfuncties van de oude verzorgingsstaat uit, maar onder andere voorwaarden, met minder middelen en met een aangepaste doelstelling. De hervormingen zijn stappen op weg naar een ministelsel van sociale zekerheid, dat selectiever is, minder ruimhartig en minder sociaal. Dat zal zeker effect hebben op de kwaliteit van het samenleven. Die samenleving toont zich onverschilliger jegens allerlei vormen van sociaal lijden. Het beroep op 'gemeenschapswaarden', waarin christendemocratische politici uitblinken, roept niet de afbraak van de

verzorgingsstaat een halt toe, maar is vooral een nieuw argument om de verzorgingsstaat fundamenteel te veranderen.

2

De verzorgingsstaat is één van de grote verhalen van de politieke en sociale geschiedenis van de 20ste eeuw. De sociale politiek grijpt in op terreinen die voor het leven van burgers en hun samenleven van vitaal belang zijn. Ze garandeert bestaanszekerheid, reguleert de arbeids(markt)verhoudingen en structureert het leven van burgers. Sociale-zekerheidsvoorzieningen, gezondheidszorg, huisvesting, onderwijs en welzijn, vaak met veel strijd tot stand gebracht, staan momenteel ter discussie. De verdedigers van de verzorgingsstaat zijn daarbij ver in het defensief gedrongen, en zijn nagenoeg onzichtbaar in de debatten. Het systeem wordt maar zelden met passie verdedigd.
De verzorgingsstaat is een monument van *beschaving*. Zijn grootste zegening is de reductie van bestaansrisico's. Voor iedereen zijn basisvoorzieningen beschikbaar. Hij verdeelt de welvaart en verkleint verschillen in inkomen en bezit. Zo wordt de samenleving leefbaarder en beschaafder. Mensen kunnen zich beter ontplooien. De veiligheid van de verzorgingsstaat bindt mensen. Niet alleen is het politieke profijt van de verzorgingsstaat dus enorm, maar ook de economie profiteert volop. De koopkrachtgarantie houdt immers de vraag op peil. Elke burger profiteert op zijn manier van de verschillende voorzieningen, en iedereen krijgt waar zij recht op heeft. De verzorgingsstaat is een symbool van vooruitgang en brengt veel mensen meer welvaart dan ooit daarvoor.
Toch eist de politieke correctheid dat men de verzorgingsstaat genadeloos afvalt. Bijvoorbeeld omdat de sociale politiek teveel kost. De collectieve lasten zijn niet meer op te brengen. Het systeem is te ruimhartig, te weinig selectief, en het is weerloos tegen alle overdreven aanspraken die burgers er op doen. Mensen verleren het voor zichzelf zorgen. Ze nemen geen verantwoordelijkheid voor anderen, ze laten zieken en hulpbehoevenden maar al te graag in handen van geprofessionaliseerde zorginstellingen. De verzorgingsstaat maakt mensen passief en afhankelijk. Hij houdt mensen ook in armoede en in de uitkering. Er gaan te weinig prikkels uit van het systeem, het wordt de mensen te gemakkelijk gemaakt. Het vangnet van de bijstand zou moeten werken als trampoline maar is een hangmat geworden.
De verzorgingsstaat was een goed idee, zo willen die critici in een milde bui nog wel toegeven, maar de samenleving is veranderd. Compensaties en collectieve verzekeringen zijn niet meer van deze tijd. Prikkeling, strijd en onderlinge concurrentie zijn beter dan 'pamperen', verzachten en behoeden. De verzorgingsstaat houdt de noodzakelijke veranderingen in economie en samenleving tegen. Hij verstoort de heilzame werking van concurrentie op de arbeidsmarkt, die iedereen scherp houdt en die uiteindelijk voor vooruitgang zorgt. De overvloed aan regels werkt verlammend. Complexe systemen bevorderen misbruik.
Mensen die afhankelijk zijn van voorzieningen zijn eigenlijk door de samenleving in de steek gelaten. Het afschaffen van de verzorgingsstaat geeft die mensen weer de kans verantwoordelijk

te zijn en deel te nemen aan de samenleving. Een selectievere, kleinere verzorgingsstaat is uiteindelijk voor iedereen beter, ook al doen de noodzakelijke veranderingen even pijn.
De argumenten tegen de verzorgingsstaat zijn bekend, tegenargumenten worden veel minder gehoord. En toch blijven velen geloven in de waarde van de verzorgingsstaat. Eigenlijk is dat een klein wonder, als je bedenkt hoe intensief de pogingen zijn geweest om hen op andere gedachten te brengen.

3

Onrecht en het sociale lijden dat daarmee verbonden is, zijn steeds minder een collectief politiek en sociaal probleem. De uitwassen van het economisch systeem hoeven niet meer zo nodig te worden verzacht. De burgers zijn op zichzelf teruggeworpen. Ze kunnen steeds minder een beroep doen op de overheid. Deze samenleving heeft aan sociaal lijden weinig boodschap. Slachtoffers van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en ziekte wordt aangeraden lessen te trekken uit hun situatie. De belangrijkste les is: ga aan het werk en zorg voor jezelf.
Het nieuwe sociale beleid staat daarom in het teken van arbeidsmarkt, reïntegratie en sociale activering. De bijstand, een van de grote symbolen van de oude verzorgingsstaat, was het laatste redmiddel voor wie zonder inkomsten was. In dat vangnet hebben mensen zich te graag laten vallen. Het is hen daar zo goed bevallen dat ze er niet meer uit willen komen. Ook andere voorzieningen zijn te gul en te gemakkelijk verstrekt. In de huidige activerende verzorgingsstaat compenseren uitkeringen niet zozeer het inkomensverlies, maar zijn ze allereerst een prikkel tot arbeid. De soort arbeid, het niveau van het werk, de kwaliteit en de beloning spelen een ondergeschikte rol. Cruciaal daarin is de erosie van het begrip 'passende arbeid'. Het is verdrongen door de idee van 'beschikbare' of 'gangbare' arbeid. Daarmee is het fundamentele recht van de uitkeringsgerechtigde om mede te bepalen of bepaalde arbeid bij hem past, in diskrediet geraakt en op dit ogenblik ook al feitelijk prijsgegeven.
De sociale zekerheid vormde voorheen een noodzakelijke correctie op de harde werking van de arbeidsmarkt. Een uitkering beschermt inmiddels niet meer tegen de grillen van de markt maar is een stap in het proces dat moet leiden tot herintrede op de arbeidsmarkt. Onder het motto *work first* is 'verplicht vrijwilligerswerk' normaal geworden. Over de gehele linie gelden strengere regels, hogere barrières, lagere niveaus van uitkering en een korter verblijfsrecht. Alles staat in het teken van de terugkeer naar de arbeidsmarkt. De zekerheid die de oude verzorgingsstaat bood, is verleden tijd. Mensen moeten zelf oplossingen vinden voor sociale problemen die ze als individu onmogelijk kunnen voorkomen.
Iedereen draagt een onredelijke persoonlijke verantwoordelijkheid. Onredelijk, omdat in een onverantwoordelijk georganiseerde samenleving mensen zo'n verantwoordelijkheid niet kunnen dragen. Sommige mensen slagen er inderdaad in hun leven als een succesvolle onderneming te leiden, anderen niet. De armoede, die zelfs in de oude verzorgingsstaat nooit was verdwenen, neemt toe. Als 'subjectieve, relatieve en immateriële armoede' – de omschrijving in het toonaangevende armoede-onderzoeksproject Arm Nederland van enkele jaren geleden – blijft ze een probleem

voor de samenleving maar niet van de samenleving. Structurele en maatschappelijke oorzaken van armoede blijven buiten beeld. Wat telt is de mate waarin de rijke samenleving er in slaagt de hinder te verminderen die ze ondervindt van het bestaan van armen in haar midden.

4

De krachtige aanvallen op de verzorgingsstaat hebben er nog niet toe geleid dat we al het ministelsel hebben dat de neoliberalen in bijna alle politieke partijen zouden willen realiseren. Maatschappelijke organisaties, ouderenorganisaties, belangenverenigingen van zieken en gehandicapten en uitkeringsgerechtigdenorganisaties verzetten zich, met steun van andere maatschappelijke groepen, tegen de teneur van de sociale politiek. Maar onder het gezamenlijke gewicht van alle kleine en grotere veranderingen, en gesteund door de sympathie die het neoliberalisme heeft onder opiniemakers, kalft de oude verzorgingsstaat steeds verder af. Wat er is, líjkt nog wel op de oude verzorgingsstaat, maar ís het niet meer.
Het ministelsel belooft de houdbare vorm van de afgeslankte verzorgingsstaat te zijn. Het wordt aangeprezen met het argument dat het de kern van de filosofie van de verzorgingsstaat in stand houdt, terwijl het de uitwassen, de vergissingen en de wildgroei doet verdwijnen. Invoering van het ministelsel voert een renovatie uit die recht doet aan de bedoelingen van het oorspronkelijke bouwwerk van de verzorgingsstaat, zo wordt beweerd.
De nieuwe sociale wetgeving nivelleert de uitkeringen naar het niveau van de bijstand. Hogere uitkeringen zijn er alleen nog tijdelijk en voor kleine groepen, die aan steeds zwaardere eisen moeten voldoen. Sinds 1 januari 2004 heeft de Wet Werk en Bijstand (WWB) de oude bijstandswet ABW vervangen. In de WWB krijgen gemeenten een financieel belang bij een snelle terugkeer van de cliënt naar werk. Het verblijf in de bijstand wordt zo onaangenaam mogelijk gemaakt. Activering is het sleutelwoord in de nieuwe wet. Vele gemeenten ontwikkelen, in navolging van de pioniergemeenten Den Bosch, Helmond en Deventer, hun eigen variant van *work first*. De mogelijkheden verder te korten op inkomensniveaus van ontvangers van bijstand worden uitgebreid, de dreiging van armoede verder vergroot. De problemen die de nationale verzorgingsstaat niet heeft kunnen oplossen, worden afgeschoven naar het niveau van de lokale overheid – waar ze uiteraard evenmin zullen verdwijnen. Arbeid moet uitkomst bieden, maar normale arbeid is in veel gevallen eenvoudig niet beschikbaar. De kwaliteit van de bijstand neemt af. Voor de gebruiker is de boodschap glashelder: hij moet elders zijn heil zoeken.
De WAO bood een sociale, collectieve verzekering aan mensen die niet meer in staat zijn tot het verrichten van arbeid. Vroegere voorstellen tot verandering wilden een onderscheid gaan maken tussen beroepsrisico's en sociale risico's. De risico's verbonden aan het uitoefenen van bepaalde beroepen zouden voorlopig nog moeten worden gecompenseerd, voor de andere bestaansrisico's zou de WAO geen oplossing meer bieden. Een nieuwe wet zou het aantal arbeidsongeschikten drastisch moeten verminderen. Die afname is er inderdaad gekomen. De herkeuringen hebben hun werk gedaan, met hun strengere keuringseisen en een meedogenloze behandeling van de arbeidsongeschikten. De afgelopen jaren zijn vele tienduizenden arbeidsongeschikten hun uitkering gewoon kwijtgeraakt: ze zijn goedgekeurd om arbeid te verrichten, maar dat werk is er niet. Het aantal arbeidsongeschikten is daarmee drastisch verminderd, het beleid is een succes. Dat de bijstand het perspectief is van veel huidige en toekomstige arbeidsongeschikten interesseert de beleidsmakers niet.
En zelfs de AOW is niet veilig. Het idee dat iedereen die een bepaalde leeftijd heeft bereikt, verzekerd zou kunnen zijn van een inkomen zonder daar iets anders tegenover te moeten stellen, kan op den duur natuurlijk niet standhouden, zo vindt menigeen. De samenleving en de economie kunnen zich dat niet veroorloven. De veronderstelde onbetaalbaarheid van de AOW is natuurlijk geen absoluut gegeven. Maar het via belastingen en premies opbrengen van dergelijke collectieve uitgaven druist wel in tegen dominante opvattingen over individualiteit en private verantwoordelijkheid. Nieuwe, serieuze aanvallen op de AOW lijken daarom slechts een kwestie van tijd.

5

Het stelsel van sociale zekerheid bepaalt voor een belangrijk deel de ideeën over de verzorgingsstaat. De veranderingen op dit terrein trekken altijd veel aandacht. Maar niet alleen van voorzieningen op het gebied van arbeid en inkomen worden groepen uitgesloten. Het invoeren van marktwerking in de gezondheidszorg is een van de grote successen van de politiek, zo vinden althans de liberaal-christelijke politici en hun vrienden in de media. In de rechtsbijstand is zo flink gesneden dat de sociale advocatuur wijst op de toegenomen rechtsongelijkheid tussen mensen die wel en mensen die niet over de middelen beschikken juridisch advies in te winnen. Op het welzijnswerk is de afgelopen jaren fors bezuinigd, maar de zichtbare negatieve effecten op buurtniveau hebben beleidsmakers tot nu toe niet op andere gedachten gebracht. De huurtoeslag is onvoldoende om de hoge woonlasten van mensen met minimuminkomens te compenseren, de verzelfstandigde woningcorporaties zien als marktpartij met een maatschappelijke verantwoordelijkheid weinig mogelijkheden de huurstijging te matigen en dus nemen de problemen van mensen met een huurwoning toe.
Bovendien zijn er enkele opmerkelijke wijzigingen in het denken over manieren waarop voorzieningen uitgevoerd en beheerd kunnen worden. Het gaat dan vooral over vraagsturing, persoonsgebonden budgetten en ketenmanagement. Dergelijke nieuwe technieken worden gepresenteerd als een versterking van de positie van de cliënt. Vooralsnog krimpen budgetten: er is dus misschien een grotere invloed van gebruikers, maar die strekt zich in elk geval uit over minder verstrekkingen en voorzieningen. Bovendien blijken mensen het vervelend te vinden werkgever te worden van de mensen van wiens hulp je afhankelijk bent, zoals bij het persoonsgebonden budget het geval is. Ketenmanagement is primair een strategie om de complexe processen in de uitvoering te stroomlijnen, te beheersen en te verfijnen.
Hoe waardevol het ook kan zijn dat cliënten als consumenten worden beschouwd, een oplossing voor het ontmantelen van de verzorgingsstaat is dit natuurlijk niet. Het creëren van cliën-

ten/consumenten past in een proces van het individualiseren van maatschappelijke vraagstukken én van oplossingen. Als dergelijke vernieuwingen al verdiensten hebben, dan kunnen ze niet verhullen dat voor mensen met een uitkering de sociale ongelijkheid niet minder wordt, dat er meer armoede in de samenleving voorkomt, dat er minder compenserende maatregelen worden genomen, dat voorzieningen onder een strenger regime staan, dat er minder hoop is op een betere toekomst, dat de mogelijkheden om een eigen invulling te geven aan het bestaan kleiner zijn geworden en dat er meer onzekerheid is. Kortom, deze ontwikkeling van de samenleving leidt vooral tot meer sociaal lijden.

6

In de politiek lijkt alles beter te zijn dan die oude verzorgingsstaat. Sommige politici stellen hun hoop op een sfeer van de samenleving die juist in en dankzij de oude verzorgingsstaat tot grote bloei is gekomen: het maatschappelijk middenveld. Met name voor mensen die licht kritisch staan ten opzichte van de neoliberale marktwerking zijn instellingen van het maatschappelijk middenveld hét voorbeeld van hoe de politiek en de overheid zich zouden kunnen bevrijden van de verantwoordelijkheid voor het welzijn van de burgers. Door meer over te laten aan het maatschappelijk middenveld ontstaat er een buffer in de ruimte tussen burgers, overheid en markt. De overheid kan dan terugtreden, de burgers doppen hun eigen boontjes en de markt kan ongestoord haar heilzame werk doen. Zo zou in de samenleving een nieuwe gemeenschap ontstaan waarin de overheid een kleinere rol speelt.

De roep om *gemeenschap* is een antwoord op de moderne onzekerheid die ontstaat als de natiestaat en de verzorgingsstaat aan twee kanten worden bedreigd. Aan de ene kant de *mondialisering* of *globalisering* die de eenheid en het belang van de oude staat uitholt. Aan de andere kant de zuigkracht van de *individualisering*, die een herdefiniëring van samenlevingseenheden onafwendbaar maakt. De nieuwe gemeenschappen kunnen onbesmette collectiviteiten vormen. Dat bevordert echter vooral het provincialisme van 'de eigen groep eerst'. Deze gemeenschap omvat namelijk niet het geheel van mensen op het gebied van de natiestaat. Dat zou immers het klassieke idee van de verzorgingsstaat te dicht benaderen. De nieuwe gemeenschappen zijn kleiner, selectiever en gewapend tegen de grote buitenwereld. Ze trekken scherpe grenzen en verklaren zich niet verantwoordelijk voor de claims van andere groepen. Ze willen vooral een nieuwe binnenwereld realiseren. Zo'n gemeenschap is de weinig idyllische kern van een nieuwe bestuursfilosofie die is opgekomen bij de dood van 'het sociale'. Geen sociale vrijheid maar een politiek die er niet voor terugschrikt nog dieper in te grijpen in het dagelijks leven. Disciplinering, controle, normalisering en processen van in- en uitsluiting bepalen deze nieuwe gemeenschap.

Het debat over gemeenschap toont hoe hard en cynisch het maatschappelijke klimaat is geworden. Niet langer spreekt men over de sociale zekerheid als een fundamentele voorwaarde voor een fatsoenlijk bestaan. Bij de oude verzorgingsstaat hoorde de sociale markteconomie: het kapitalisme met een menselijk gezicht. Het temmen en inbedden van de markt heeft plaatsgemaakt voor het aanbidden van de vrije markt. Met religieuze ijver verkondigen de gelovigen de zegeningen van dit wonderbaarlijke mechanisme. Ze roepen ons op zijn geboden te eerbiedigen. Het instandhouden van genereuze niveaus van sociale zekerheid, ooit een teken van beschaving, behoort in die redenering tot de doodzonden. Zo terroriseert de markt het politieke en sociale denken van deze tijd. De marktsamenleving is een geïndividualiseerde samenleving waarin collectieve, sociale oplossingen voor maatschappelijke problemen ondenkbaar worden. Iedereen wordt gedwongen individuele oplossingen te vinden voor maatschappelijke vraagstukken. Burgers worden consumenten, die hun besluiten wel of niet te kopen en te investeren belangrijker moeten vinden dan hun geringe politieke macht.

7

De politiek lijkt nog slechts twee opdrachten te hebben: de economie vrijwaren van een teveel aan politieke bemoeienis en het bevorderen van veiligheid. Het rapport 'Rotterdam aan zet' zal, als we over enkele jaren terugkijken op deze periode, waarschijnlijk blijken een mijlpaal te zijn geweest in de ontwikkeling van dit project vol tegenstrijdigheden. Het verbindt problemen van openbare orde, veiligheid en criminaliteit niet alleen met vraagstukken van arbeid, illegaliteit, werkloosheid en uitkeringsafhankelijkheid, maar ook met nieuwe culturele en politieke problematieken van inburgering en religiositeit. Bovendien doet het dat op een tot nu toe ongekend harde wijze. Centrale gedachte van het rapport is dat de stad Rotterdam ontoegankelijk moet worden voor mensen die minder verdienen dan 120 procent van het minimuminkomen.

De gedachten uit het rapport kennen vele politieke vaders: de lokale PvdA, het CDA en de VVD en natuurlijk Leefbaar Rotterdam. Het gedachtengoed van Pim Fortuyn heeft met dit rapport school gemaakt.

Nu, enkele jaren later, spiegelen ook andere steden zich als vanzelfsprekend aan de Rotterdamse aanpak. Amsterdam onderscheidde zich door onmiddellijk te laten weten dat het mensen die uit Rotterdam werden geweerd wel wilde opnemen. Het nationale illegalenbeleid dat voorjaar 2004 in de steigers werd gezet, ademt dezelfde geest als het Rotterdamse rapport. Veiligheid en zorg voor de ander zijn daarin op geheel nieuwe wijze gedefinieerd. Voor het eerst wordt een uitdrukkelijk verbod uitgevaardigd mensen in nood bij te staan. Het is gemeenten niet toegestaan op straat levende illegalen op te nemen. Veel gemeenten verzetten zich gelukkig daadwerkelijk tegen dit beleid. Maar toch voorspelt de politieke koers die is ingeslagen weinig goeds voor het leven in de toekomstige verzorgingsstad.

De politieke verharding is vooral een uitdrukking van de pervertering van het medelijden. De compassionate conservatives haten het weekhartige gedrag van linksen en progressieven. Alleen door hard te zijn, zo is de neoliberale redenering, door maatregelen te durven nemen, een vaste koers te varen, duidelijke doelen te stellen en weg te snijden wat is scheefgegroeid, kan de gewenste samenleving dichterbij komen. Voor succes moet worden gewerkt. Cadeautjes worden niet meer gegeven. Alles heeft een prijs. Zonder economische groei geen geld voor leuke dingen. Iedereen is verantwoordelijk voor zijn eigen leven. Iedereen krijgt kansen, het gaat er om die kansen te benutten. Als je faalt is het

je eigen schuld. De besten komen op den duur bovendrijven. Van hun inspanningen profiteren later ook de mensen met minder talent.

In dit mentale universum is voor authentiek medelijden geen plaats. Er is hoogstens ruimte voor een wijze van redeneren die paternalistisch is en perverse kanten heeft. Ze gaat als volgt: juist voor de mensen die zich als slachtoffer van de samenleving beschouwen is het beter dat wij ons hard en onbuigzaam opstellen. Ook al krijgen mensen nu misschien een andere indruk, en ook al ondervinden ze inderdaad de nadelen van ons beleid, dat is allemaal tijdelijk. Op een gegeven moment zullen ook zij profiteren van de vooruitgang die wij boeken. En uiteindelijk zullen ze inzien dat wij het bij het rechte eind hebben. Daarom moeten we nu doorpakken, koersvast opereren en niet toegeven aan de mentale zwakte van de oppositie, die het slachtofferschap koestert. Van structureel onrecht kan geen sprake zijn.

Werklozen, armen, arbeidsongeschikten zijn daders geworden. Zij zetten een rem op economische ontwikkelingen. Zij weigeren verantwoordelijkheid te nemen en 'participeren' onvoldoende. In de neoliberale redenering is de samenleving het nieuwe slachtoffer. De hardnekkige steun onder de bevolking voor het handhaven van een fatsoenlijk niveau van sociale zekerheid en voor een gelijke toegang tot voorzieningen als onderwijs en huisvesting wijst er op dat veel mensen erkennen dat er sprake is van een maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Daarom is het beleid gericht op het neutraliseren van dit inzicht, dat er mede toe heeft geleid dat de verzorgingsstaat zich heeft ontwikkeld. Politici en opiniemakers willen terug naar de tijd waarin de verzorgingsstaat nog niet was 'doorgeschoten'. Ze willen retrogressie – maar ze verpakken dat verlangen uiteraard in de taal van de vooruitgang.

8

In de politiek lijkt momenteel niet het principe maar de techniek, lijken niet de doelen maar vooral de middelen van belang te zijn. De tijd van aarzelen en van bedachtzaamheid is voorbij, van gedogen en problemen voor zich uitschuiven, nu moeten er knopen worden doorgehakt. Populistisch, hard, cynisch en meedogenloos is het politieke debat. Diegenen die behoedzaam willen opereren, worden overschreeuwd. De roep om het tonen van een sociaal gezicht blijft onbeantwoord. In de nieuwe versie van het algemeen belang is nog maar weinig plaats voor zieken, alleenstaanden, kansarmen en werklozen. De gedachte dat uiteindelijk iedereen afhankelijk is van de steun en de hulp van medeburgers is voor velen te gruwelijk om over na te denken. Het algemeen belang is gekaapt door groepen die menen al te lang onder het juk van de ondragelijk hoge collectieve lasten door te zijn gegaan. De nieuwe sociale politiek behartigt vooral hun belangen, en zij zijn dan ook de pleitbezorgers van de retrogressieve dynamiek.

Het neoliberale beleid staat in het teken van terugval. De brandstof voor de motor die de retrogressie aandrijft, komt uit het reservoir van ressentimenten dat de afgelopen jaren in Nederland, en hier misschien nog sterker dan elders, is aangeboord en politiek geëxploiteerd. De recente campagne voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer werd er door gekleurd. Ressentimenten tegen uitkeringsgerechtigden, tegen linksen, tegen mensen die de markt niet alle ruimte willen geven, tegen de milieubeweging, tegen de tegenstander van de harde toon jegens allochtonen, tegen iedereen die de neoliberale vooruitgang wil tegenhouden. Die ressentimenten hebben zich in zo'n sterke mate tot een basishouding ontwikkeld dat *ressentimentalisme* een goede typering lijkt te zijn voor het politieke denken dat momenteel domineert. De neoliberale kritiek op de verzorgingsstaat is een vorm van fundamentalisme geworden.

Er zijn gelukkig tekenen dat veel mensen de rabiate aanval op de verzorgingsstaat vanuit neoliberale en neoconservatieve hoek niet langer meer voor zoete koek willen slikken. Daarbij zullen ze een antwoord moeten vinden op de huidige crisis van de staat. Niet alleen is de verzorgingsstaat de oude niet meer, het hele idee van de staat zelf wordt ondergraven. Dat blijft niet beperkt tot opmerkingen over de burger die zich niet moet afvragen wat de overheid voor hem kan doen, maar wat hij kan doen voor de samenleving. Sommigen spelen met de idee van de lege staat, een staat zonder werkelijke ideologische inhoud. Hij is in die gedachtengang niet meer het centrum en de belichaming van de politiek, de plaats van waaruit beslissingen worden genomen, maar een staat die slechts faciliteert. Een staat die inziet dat hij niet degene is die de samenleving in handen houdt. Het is niet moeilijk te raden ten gunste van wie de staat zich machteloos verklaart: de markt, de internationale economische belangen en de gevestigde orde.

9

Anarchistische argumenten blijven vrijwel onzichtbaar in het ideologische debat over de verzorgingsstaat. De verklaring daarvoor moet zowel worden gezocht bij de eigenaardige complexiteit van het ideologische debat over de verzorgingsstaat als ook bij de anarchisten zelf. De ideologie en de praktijk van de verzorgingsstaat stellen de anarchistische zekerheden zwaar op de proef. Het systeem vormt een uitdaging die anarchisten liever niet lijken te willen aangaan.

Het grootste anarchistische misverstand over de verzorgingsstaat is waarschijnlijk dat het *een staat* is. De verzorgingsstaat is echter niet zozeer een 'staat', dat wil zeggen een politieke geweldsmachine, het orgaan dat in handen is van een minderheid die een meerderheid onder de duim houdt, als wel een bonte verzameling manieren waarop de samenleving een groot aantal functies heeft georganiseerd. Wat wij 'verzorgingsstaat' noemen, kan even gemakkelijk verzorgingssamenleving worden genoemd.

De precieze aard van de verzorgingsstaat en de balans van voor- en nadelen van die voorzieningen zijn onvoldoende verwerkt in de anarchistische theorievorming. Er is onder anarchisten te weing besef dat de mogelijkheid van een postschaarste-anarchisme dankzij de verzorgingsstaat, met zijn materiële vooruitgang en de sociale vormen van bescherming tegen de tegenslagen van het leven, een stap dichterbij is gekomen. Het feit dat de verzorgingsstaat bestaat, is een nieuwe aanwijzing dat de anarchistische sociale utopie realiseerbaar is. Het valt echter blijkbaar niet mee dat toe te geven en die vooruitgang in de richting van een vrije samenleving op waarde te schatten.

Het onderkennen van de voordelen betekent niet dat de ogen gesloten zouden moeten zijn voor de nadelen van de verzorgingsstaat. Hij heeft inderdaad de

klassenstrijd effectief gesmoord. Hij verzacht en verhult de sociale ongelijkheid zonder de oorzaken van die ongelijkheid aan te pakken. En hij belooft vrijheid, maar perkt die in waar dat mogelijk is, en laat vaak minder ruimte dan wenselijk is. Met repressieve tolerantie sust hij het onbehagen over het kapitalisme. De solidariteit, die het fundament onder de voorzieningen zou moeten zijn, is maar al te vaak onwaarachtig en abstract. Ze wordt alleen geaccepteerd zolang als ze geen belemmeringen opwerpt voor materialisme en consumentisme. De verzorgingsstaat heeft inderdaad niet de nieuwe mens tot stand gebracht die het anarchistisch ideaal is. Maar kan de stap in de goede richting die met de verzorgingsstaat is gezet niet gewoon worden gewaardeerd als stap, ook al is het niet de laatste stap? Waarom toch dat vasthouden aan het optimisme van de Verelendung?

10

In de jaren tachtig heeft het begrip 'risicosamenleving' school gemaakt. Het bleek de afgelopen jaren een scherpe en profetische benaming te zijn voor de veranderingen die privatisering, deregulering, globalisering en flexibilisering inderdaad hebben gebracht. De burgers hebben vele zekerheden zien wegvallen, beleidsmakers gingen de lof zingen van onzekerheid en concurrentie, en de economie overschreed, van haar ketenen ontdaan, vele sociale en politieke grenzen. Voor menigeen was de komst van de risicosamenleving een ingrijpende en angstige ontwikkeling, anderen zagen nieuwe kansen, sommigen hebben er overmatig van weten te profiteren.
In de risicosamenleving is er een einde gekomen aan de vanzelfsprekend geworden collectieve zekerheid die de verzorgingsstaat bood. Voortaan moeten mensen zich steeds vaker zelf indekken tegen de risico's die het leven onvermijdelijk met zich meebrengt. Mensen worden steeds meer op zichzelf teruggeworpen. Er is minder sociale zekerheid, meer ongelijkheid, meer armoede, de maatschappelijke tegenstellingen zijn scherper, het individu draagt een verantwoordelijkheid die hij eigenlijk niet kan dragen, en de toekomst is in hoge mate ongewis.
Onlangs gaf de publicatie van het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, een belangrijk adviesorgaan van de Nederlandse regering, een rapport dat als onderwerp had de toekomst van de verzorgingsstaat, aanleiding te spreken van een nieuwe consensus. De WRR constateert in de studie dat de verzorgingsstaat vier functies heeft: verzekeren, verzorgen, verheffen, en verbinden. Tot nu toe lag de nadruk vooral op verzekeren en verzorgen. Dat was niet goed, en in het beleid is dat inmiddels voldoende gecorrigeerd. Op de agenda staan nu het verheffen en verbinden als belangrijkste taken. De arbeidsmarkt en het onderwijs zijn belangrijke terreinen waarop dat nieuwe beleid vorm zal krijgen.
Dit WRR-rapport past naadloos in het vertoog van de neoliberale en neoconservatieve critici van de verzorgingsstaat. Het neemt geen afstand van de argumenten die tegen de systemen van voorzieningen zijn ingebracht, maar reproduceert ze slechts. De voorstellen in het rapport, gericht op het ontwikkelen van talent en het versterken van de ambities van mensen, hebben primair economische betekenis. Ze zijn daarmee realistisch in de conventionele betekenis van het woord; ze zetten de bestaande

(vervolg op pag. 27)

OPENBAAR VERVOER ALS SPIEGEL VAN DE SAMENLEVING

André de Raaij

In een verhaal van de Schotse schrijver Alasdair Gray - over wie spoedig hopelijk meer in De AS *– is geheel volgens de maatschappelijke logica de besturing van treinen geheel gecentraliseerd. Op passagierstreinen zitten voorin in een cabine nog mannetjes – 'uw vriendelijke gastheer' – die de geruststellende indruk moeten wekken dat er mensen ter plaatse aan de besturing te pas komen. Maar in feite wordt in de centrale in het verre Londen bepaald waar welke trein hoe hard gaat. En zo ziet onze vriendelijke gastheer op de enkelsporige baan in de Schotse hooglanden een grote goederentrein razendsnel afkomen op de niet door hem bestuurde passagierstrein. Dat moest volgens de planning niet kunnen maar het kon. Hij kan de centrale in Londen niet eens waarschuwen, want die is nu eenmaal onfeilbaar: hij zit er alleen als vriendelijke gastheer. En als hij het kon was het toch al te laat. Als een piloot in een vliegtuig beschikt hij wel over een schietstoel, dus over de intercom neemt hij vriendelijk afscheid van de passagiers, 'een prettige dag verder' en brengt zichzelf nog net op tijd in veiligheid.*

Het openbaar vervoer is een spiegel van de samenleving. Niet zozeer de passagiers als wel de organisatie en vormgeving. Het verhaal van Gray kan als een allegorie van het dolwordende kapitalisme opgevat worden – dat het niet bewust zo bedoeld is maakt het symbolische karakter des te sterker. De kapitaalslogica brengt steeds verdere centralisatie met zich mee.
Wie regelmatig met 'NS' [eerste ergernis] reist kent de stemmen: de vertrouwenwekkende mannenstem die geen Frans of Duits beheerst maar er wel iets in moet zeggen, en die ook eigenlijk het Nederlands niet goed machtig is, want denkt dat er een nadrukkelijke n nodig is op het eind van een woord (hij heeft geen oostelijk accent): Dames en herennnn, op dit stationnnn mag u niet rokennnn [tweede en derde ergernis].
Dan is er een vrouwenstem die naar de geest des tijds de r niet beheerst en die denkt dat (dus?) de h extra gearticuleerd moet worden: Dames en chegen, de tgein naah Chaahlem komt oveh tien minuten binnen [zo wordt kennisgegeven aan vertraging – ergernissen nummer vier, vijf en zes].
Ergernissen die voortdurend over de machteloze wachtenden op het perron worden uitgestort, en deze stemmen klinken overal. In welke centrale wordt waar op een knop gedrukt om bijvoorbeeld op het enorme desolate station van Uitgeest (het stationsgebouw heeft kortelings plaatsgemaakt voor een parkeerplaats) deze stemmen te laten klinken? De werkelijkheid van Alasdair Gray komt dichterbij.
Centralisatie, men vindt het de gewoonste zaak van de wereld. Onderwijsinstellingen zonder enig verband worden bij elkaar geveegd met geen ander zichtbaar doel dan weer eens een organisatieverandering teweeg te brengen en degene die de ontzaglijke verantwoordelijkheid draagt aan dit conglo-

meraat leiding te geven een ontzaglijk inkomen te bezorgen. Behalve de zogenaamde leidinggevenden is niemand er bij gebaat - maar deze trein dendert verder.
Het openbaar vervoer was ooit een kwestie van ondernemingszin, wel altijd binnen de perken gehouden door een overheid die soms meewerkte terwille van de ondernemer of onderneming, en die soms geheel dwarslag. Als men terugkijkt is het moeilijk hier een logica te ontdekken. In Amsterdam zijn grachten gedempt en hele straten gesloopt terwille van de particuliere paardentram, de NZH kon juist langs het traject naar Sloterdijk een hele woonstraat exploiteren, de Admiraal De Ruijterweg.
In de eerste helft van de afgelopen eeuw is gaandeweg het openbaar vervoer direct of indirect in overheidshanden gekomen. Deze naasting (zoals dit genoemd werd) en de bijbehorende centralisering heeft het ondernemingsaspect doen wegvallen. Hiervoor in de plaats kwam het ingenieursdenken, dat tot op de dag van vandaag voortwoekert: de Amsterdamse Noord-Zuidlijn haalt voor vele jaren voor een torenhoge prijs de stad overhoop, uitsluitend terwille van de ontwerpers en de speculanten eromheen.
Verder heeft de overheid de vervoersbedrijven gecentraliseerd en al in de tweede helft van de afgelopen eeuw bleek dat het niet de bedoeling was het openbaar vervoer in stand te houden, laat staan te bevorderen – alle vrome verklaringen van opeenvolgende regeringen ten spijt. Tramlijnen verdwenen overal behalve uit de drie grootste steden, waar hun voortbestaan (zeker in Amsterdam) ook steeds ter discussie stond. Als de toekomst al niet aan het eigen particuliere autootje was, dan was zij aan de bus. En ook deze is de afgelopen jaren op veel plaatsen verdwenen. Vreemde alternatieven als belbussen, treintaxi's, ov-taxi's en buurtbussen moesten ingewikkeld, duurder en onoverzichtelijk en meestal tijdelijk het wegvallen compenseren. Het is met al deze rare vormen als met het voortdurend vernieuwde onderwijs: het is een teken dat het staatsapparaat er greep op wil hebben en het tegelijkertijd loslaat. Overlaat aan de tucht van de markt, zoals het in het heersende vertoog heet. Waar tot voor kort, of nu nog, vervoersvoorzieningen in handen van de overheid waren, wordt geproclameerd dat heilzame concurrentie ingevoerd moet worden. Het is in de voortdurend opgelepelde ideologie vloeken in de kerk als men zou vragen: als concurrentie zo natuurlijk en heilzaam is, waarom moet de overheid deze dan gaan bevorderen? Het waren niet voor niets juist liberalen als Treub en Quack die honderd jaar geleden inzagen dat het openbaar vervoer in gemeenschapshanden hoort te zijn omdat zelfs de gedachte aan concurrentie hier onverantwoord en onzinnig is.
Dat de ideologen van het kapitalisme geen geheugen hebben en er ook geen enkel interessant idee meer op nahouden wordt nergens zo goed aanschouwelijk gemaakt als in de geprivatiseerde kafkaëske wereld van het openbaar vervoer.
En het eindresultaat van de concurrentie? In de Zaanstreek en Waterland reden de buslijnen van de Eerste Noordhollandse, de ENHABO. Op een van de vele foute ogenblikken vond de overheid dat dit kleine vervoersbedrijf opgeheven moest worden en opgenomen in een groter verband. Het waarom

was niet ter sprake. Voor de hand lag dat het Amsterdamse Gemeentevervoerbedrijf (GVB) dit busbedrijf dan maar zou overnemen, maar het moest en zou de NZH worden. De NZH werd vervolgens – stel u eens voor hoe Engelstalige bezoekers in Nederland deze naam vinden – Connexxion. En op een kwade dag reed ook Connexxion niet meer in Waterland en de Zaanstreek. Het werd Arriva, die ik ook tegenkom in Noord-Engeland en de bergen van Wales. (Een zoektochtje op het net levert op dat deze firma inmiddels ook Spanje, Portugal en Italië in handen heeft – verder heb ik uit afkeer maar niet meer gezocht). Vruchten van de overheidsgestuurde concurrentie.
Afschaffen of verpatsen – de overheid blijft zeggen het openbaar vervoer te bevorderen. En hoe quasi-particulier dit ook geëxploiteerd mag worden, de infrastructuur blijft een overheidstaak: aanleg van busbanen en rails kan – zolang de openbare ruimte ook inderdaad nog openbaar is – alleen door de overheid worden uitgevoerd. Schijnheilig wordt ook gesuggereerd dat het onderhoud ook een overheidstaak zal blijven – de resultaten hiervan blijken alleen al uit de serieus bedoelde verhalen over die vervelende boomblaadjes die in de herfst op de treinrails vallen.

SCHAALGROOTTE

De rails hebben er nog lang gelegen – soms gebruikt voor een omlegging, later als symbool van dingen die komen zouden. Tussen het Amsterdamse Waterlooplein en de Nieuwmarkt lagen de rails van de bovengrondse tram. Tot de Duitse bezetters Joodse Amsterdammers verboden van de tram gebruik te maken reed hier de 'Joodse' lijn 8, na de bezetting werd het een verbinding met Amsterdam-Oost, eerst lijn 26, later lijn 11. Tussen het spoorloos verdwenen Markenplein (gesloopt voor een snelwegachtige autoracebaan) en het Centraal Station hadden deze lijnen vijf haltes. De rails die getuigden van dit openbaar-vervoerverleden lagen er nog toen de zwaaromstreden metro ondergronds dit traject aflegde. Er waren twee metrostations. Aan de staart van zo'n metrostation was in de tijd van de tram een halte, evenals aan de kop. Nu is één lang perron blijkbaar voldoende. Blijkbaar mag de metrogebruiker grotere afstanden lopen dan toen hij of zij nog de tram kon nemen. Het bovengrondse traject is overgelaten aan degenen die slechts enkele stappen hoeven af te leggen – naar en van hun auto.
Dit is een wonderlijke samenhang: doordat degenen die zo goed als geen stap verzetten de openbare ruimte overnemen met hun privétankjes, moeten degenen die openbaar vervoer gebruiken meer lopen, vervoerd worden in steeds grotere eenheden – een schaalvergroting die er toe leidt dat de reis nog steeds even lang duurt als een halve eeuw geleden, maar tegelijkertijd wordt de suggestie van moderniteit en snelheid uitgedragen. De neiging tot schaalvergroting volgt de blijde boodschap van de economische verhalen: kleine lijnen zijn zo goed als zeker niet rendabel en balanceren voortdurend aan de rand van de opheffing. Kleine takken van het spoorwegnet worden afgestoten naar vage exploitanten of worden een soort tramlijn (de Zoetermeer- en de Hofpleinlijn vormen nu RandstadRail).
Zelf zou ik er niet op gekomen zijn (ik ben dan ook geen automobilist), maar de schaalvergroting in het stedelijk openbaar vervoer is – niet alleen het afschaffen van haltes dus – afgedwon-

gen door het autoverkeer. Een tramwagen van het formaat van een twee- of drieasser, zoals deze in Amsterdam een kwarteeuw geleden nog rondreed, zou de jungle van het autoverkeer niet aankunnen, is mij ooit door ‘iemand uit het vak’ uitgelegd. Met grote eenheden kunnen automobilisten minder makkelijk sollen. Ik vind zo'n verklaring onthullend. Om een sociaal-darwinistisch gevecht op de weg uit te voeren moet het openbaar vervoer ook de vorm aannemen van een militair voertuig.
Inmiddels wordt het beeld in Amsterdam – en in toenemende mate ook Rotterdam – beheerst door waggelende, snelslijtende vijfledige monsters, Combino's geheten – die vooral weemoedig maken over het degelijke Nederlandse fabrikaat dat zij vervangen hebben. Er is geen Nederlandse rijtuigindustrie meer, de grote peperdure mislukkelingen van Combino's lijken wel besteld om de tram de genadeslag te geven – kort voordat de ongelooflijke coup wordt uitgevoerd dat het stedelijk openbaar vervoer zogenaamd openbaar wordt aanbesteed. Een van die affreuze en in een wolk van corruptie rondlopende ministers van verkeer van de VVD heeft bij de instelling van de Amsterdamse ringlijn al gezegd: als de lijn een succes is, spreekt het niet vanzelf dat hij van het GVB blijft. Een verbluffende logica – mocht een kneusje wel in gemeente-exploitatie blijven? Na een moeizame start is de lijn inmiddels inderdaad een succes, dus de toekomst valt met enige vrees te bezien.
Eerder, in een essay dat ik voor de poorten van de hel van door marktconforme postcommunisten bestuurde Universiteit van Amstedam heb weggesleept door het te mogen schrijven (!), heb ik schaalverkleining en -verandering voor het Amsterdamse openbaar vervoer bepleit. Een van de uitgangspunten is, dat een wijdmazig net met steeds verder uit elkaar liggende haltes de stad niet afdoende bedient en gebieden uitsluit (in de Bijlmermeer is dit heel duidelijk het geval). Mensen op leeftijd en mensen die niet goed ter been zijn, zijn al geruime tijd in feite van het openbaar vervoer uitgesloten. Het essay (te vinden op mijn site: christianarchy.org) bepleitte een aanvullend net van kleine taxi-achtige busjes, zoals deze overal ten oosten van Griekenland rondrijden. Het idee ging uit van de mogelijke ondernemingslust van Turkse ingezetenen die het fenomeen uit hun land van herkomst kennen. De ondernemingsvorm zou coöperatief zijn, en er was verder geen twijfel mogelijk dat het gemeentelijk openbaar vervoer zou blijven.
Het is mij nooit verteld dat het iets met dit essay terwille van de gemeente Amsterdam te maken heeft, maar er is één zo’n buslijn gekomen. Uiteraard goed-bureaucratisch verzorgd door het GVB, maar waarschijnlijk met goedkopere chauffeurs (kleine bus, klein loon). Het lijntje heet Opstapper, ploegt zich een weg langs de Prinsengracht en kan overal aangehouden worden om passagiers in of uit te laten (de gedachte achter mijn ‘groene’ buslijnen). Geen normaal mens zou uitgerekend aan een gracht, met zijn gegarandeerde opstoppingen in verband met laden en lossen, gedacht hebben aan een dergelijke lijn.
Niettemin is het op zijn manier een succes, en de vervoersvorm belichaamt opmerkelijk genoeg iets van gemeenschapszin: passagiers die de chauffeur groeten en omgekeerd, en elkaar – men kent elkaar trouwens nog wel eens. Kleinschalig openbaar vervoer in de grootste stad van het land. Maar is dit

de bedoeling in Amsterdam? Het is en blijft een proef, ’s avonds en ’s zondags rijdt de lijn niet en de dienstvoering lijkt tegen einde dienst onderhevig aan de grillen van de chauffeurs. De lijn heet niet rendabel te zijn (alsof dit een doel zou moeten zijn van een openbaar-vervoerlijn) en het voortbestaan hangt voortdurend aan een zijden draad. Uitbreiding lijkt uitgesloten. Over dit ene lijntje mogen we in onze handjes knijpen.

Als anarchist stel ik dat het openbaar vervoer best in een sfeer van ondernemingszin georganiseerd kan worden: ideeën over lijnvoering en desnoods uitvoering hiervan kunnen door ‘de mensen zelf’ voorgesteld en uitgevoerd worden. Tegelijkertijd dient het een gemeenschapsvoorziening te zijn en te blijven, zeker niet gericht op winst voor afwezige enkelingen. De ‘winst’ is de voorziening zelf – een teken van beschaving.
Het openbaar vervoer dient derhalve in territoriaal bepaalde overheidshanden te blijven: een andere vertegenwoordiging van het gemeenschapsbelang is nu eenmaal niet voorhanden. Wijk, gemeente, streek, provincie – de nationale staat voor het treinverkeer of desnoods een bovenstatelijke instelling (Europa?) voor de grensoverschijdende treinlijnen – niet dat deze constatering van een anarchist (die tegen ‘de staat’ geacht wordt te zijn) komt, maar dat deze voor de hand liggende opmerking blijkbaar gemaakt dient te worden is merkwaardig. Personeel en passagiers willen het zelf niet anders – het is juist die overheid die in een sfeer van sabotage dwarsligt door zogenaamde vermarkting door te drijven.

MIJN DRIE DAGEN IN JULI[1]

Relaas uit de Spaanse Burgeroorlog

Francisco Carrasquer

Het was vroeg in de ochtend van 19 juli 1936 in het Ateneo Libertario in de las Corts-wijk in Barcelona. Mannen en vrouwen hadden zich verzameld om op straat de strijd aan te gaan met het Spaanse leger. Zij wisten dat zij uit de kazernes de straat waren opgekomen. Eindelijk! We waren al meer dan een week in staat van grote paraatheid en we liepen bij toerbeurt wacht op het dak van het gebouw waarin het ateneo *gehuisvest was. We hielden die nacht de wacht (*imaginaria *[is nachtwacht in het Spaans, HW], wat een woord, zo rijk aan verbeelding –* imaginación*) met de wapens in de aanslag: een gevlochten mand van espartogras met bommen van oude lappen en kledingstukken aan onze voeten, een pistool onder de oksel, of een jachtgeweer, of iets wat daarop zou kunnen lijken, tussen de benen.*

Het Ateneo Libertario in Las Corts was – zoals alle andere *ateneos* – een centrum van iedereen en voor alles, behalve voor het drinken van alcohol en het spelen met kaarten. Er kwamen vooral syndicalisten van de CNT van beide seksen en er werden allerlei soorten van culturele activiteiten georganiseerd: korte cursussen over een specifiek onderwerp, lezingen, poëzievoordrachten, toneel- en filmvoorstellingen, en vooral vergaderingen om ideologische meningsverschillen uit te vechten en bijeenkomsten om arbeidsconflicten op te lossen. Of om over projecten te praten van de Libertaire Organisatie[2] van welke tak dan ook: van de FAI, CNT, Juventudes Libertarias, Mujeres Libres, of om plannen uit te werken van de studenten, ouders en onderwijzers van de Eliseo Reclús school. Deze school werd bestuurd door mijn broer Félix met de hulp van mijn zus Presen en mij. Ze werd onderhouden door de leden van het libertaire buurtcentrum, die er ook hun kinderen naar toe stuurden.
Maar, behalve dat er vergaderingen en bijeenkomsten met debatten aan de orde van de dag waren, was het *ateneo* ook een ontmoetingsplaats van de arbeiders uit de buurt, waar nooit de geïmproviseerde discussiegroepen ontbraken. Zo zat er altijd wel een groep luisteraars rondom een spontane voorlezer van *Soli (Solidaridad Obrera)*, die hun vertelde wat er in de wereld gebeurd was en speciaal in Spanje en in Barcelona.
Met de toenmalige actualiteit, zo vol met politieke gebeurtenissen en verklaringen van politici, ontbrak het de oordeelvellers van de CNT – die ook nog eens spreekwoordelijk ánti-politiek waren – nooit aan een motief om van een schandaal te spreken. In de debatten die vaak uren konden duren, lieten enkelen, altijd dezelfden, hun klinkende stem horen, terwijl de anderen in religieus stilzwijgen toehoorden.
Welnu, het was tijdens een van die 'open' discussies een paar dagen voor de moord op Calvo Sotelo[3], dat mijn oudere broer José besloot om beurtelings wacht te lopen, en dit in alfabetische volgorde van de aangemelde vrijwilligers. En toevallig was het mijn beurt in de nacht van 18 op 19 juli.

De verantwoordelijkheid voor de organisatie van de strijd tegen de militairen op straat was toebedeeld aan het Verdedigingscomité, waarvan de secretaris een goede vriend van me was. Onmiddellijk werd een groep gevormd van al diegenen die over een wapen beschikten, en onder de leiding van de secretaris maakten mijn broer en ik ons klaar voor de strijd, samen met nog zo'n twintig andere gewapende vrijwilligers. Dit waren bijna allemaal ouders van de leerlingen die wij hadden op de Eliseo Reclús school in de *calle* Vallespir.
Enkelen van de vrijwilligers hadden een jachtgeweer, anderen een musket, sommigen een pistool van het merk Astra, maar de meerderheid van ons had de 'bommen', die we zó in onze zakken probeerden te proppen, dat er niets van zichtbaar was. We gingen naar buiten en trokken in de ganzenpas naar de *avenida* die evenwijdig loopt aan de Diagonal waar die Barcelona binnenkomt, en we hoorden direct al schoten lossen en af en toe het ononderbroken geratel van een mitrailleur.
Het eerste wat we tot onze stomme verbazing zagen waren groepen soldaten die door de *avenida* de Pedralbes naar beneden kwamen en die geen wapens droegen en duidelijk zichtbaar in een goed humeur waren, te oordelen aan hun gezang en hun uitbundige gelach.
In de kazerne van Pedralbes bestonden hogere en lagere rangen, en de officieren en de onderofficieren vormden aparte groepen. We begrepen onmiddellijk dat deze militairen de lageren waren.
Volgens de soldaten die zich als afgezwaaid beschouwden en die uiterst tevreden naar huis gingen, was de staatsgreep in de kazerne mislukt omdat de opstandige legerleiding geconfronteerd was met intern verzet, vooral van de lagere gezagvoerders die onmiddellijk waren bijgestaan door de rest van de troepen.
We moeten hierbij niet vergeten dat de subversieve geest van de CNT zich over het hele Spaanse volk had verbreid en ook was doorgedrongen tot de kazernes; daar waren Soldatencomités opgericht die permanent in contact stonden met de lokale anarcho-syndicalistische organisaties. Het waren deze groeperingen van CNT-ers in militaire dienst die de militaire opstand tot een mislukking maakten, nota bene vanuit de eigen machtscentra van de samenzweerders en van de beginnende opstand. Dat was wat in de kazerne van Pedralbes was gebeurd, net zoals in vele andere.
Maar omdat enige van de soldaten die zichzelf bevrijd hadden, lieten weten dat ze het overzicht over de situatie kwijt waren, besloten we ze te gaan helpen om duidelijkheid te krijgen.
Zo bleek dat onder degenen die zich waren blijven verzetten een kolonel was die geprobeerd had de bataljons hem te laten volgen door het toepen van de strijdkreet: '*Viva la República!'*. Dat was het verraderlijke bevel van de opstandelingen: de dorpen bezetten onder het voorwendsel de Republiek te redden en dan, wanneer ze de situatie eenmaal onder controle hadden, hun ware gezicht te laten zien en de krijgswet uit te vaardigen. En daarmee te beginnen met de *dicta-dura' (más duro)* meest harde dicta-tuur, en niet de *dicta-blanda* de 'dicta-dreiging' zoals die van Primo de Rivera tien jaar geleden. Want de gevallen toekomstige grote leider [de vermoorde fascistische Calvo Sotelo. HW] had tenslotte gezegd, dat de veertig procent van het volk die volledig verpest was door het marxistische vergif, afgemaakt moest worden!

2

Dus trokken we gezamenlijk met de dienstplichtigen op naar hun kazerne om ze daar te helpen. Hier stelde mijn vriend Pedro – die nog had meegevochten in de oorlog in Marokko – ons zo op, dat we de kazerne konden benaderen en we op het eerste teken tegelijkertijd de meest zwakke plekken konden aanvallen. Omdat we geen enkele reactie bemerkten gingen we naar binnen en trokken we moeiteloos op naar de centrale binnenplaats waar we alle soldaten en de onderofficieren troffen die op het teken waren toegesneld.

De kolonel bleek inmiddels al gevangengenomen te zijn en er werden nog enkele arrestaties verricht onder de officieren, hoewel een paar van hen onmiddellijk werden vrijgelaten nadat ze unaniem onschuldig verklaard waren.

Meteen daarna richtten we een voorlopig comité op dat de verantwoordelijkheid kreeg voor de situatie in de kazerne, zolang de benoeming nog niet door de wijk geformaliseerd was. En het eerste wat we deden als Comité was het vorderen van alle wapens die er aanwezig waren; die zouden later verdeeld worden afhankelijk van de strategie die op de vergaderingen van de organisatie zou worden uitgestippeld.

Het tweede waar we ons direct mee bezighielden was het overbrengen van de gevangenen naar geïmproviseerde centra, waar zij moesten wachten tot zij naar behoren juridisch berecht konden worden door de volkstribunalen, die zouden gaan functioneren zodra de juridische machinerie weer op gang gekomen was.

Maar het belangrijkste wat we moesten doen – kenners die wij waren van het gevaar van uitbarstingen die in alle revoluties hadden plaats gevonden – was het voorkomen van mogelijke persoonlijke wraakacties en dat gewapende mensen het recht in eigen hand namen. Hieronder vielen ook de gewapende *equipos*, de groepen die vanaf het allereerste moment ingezet waren om de revolutie te verdedigen, zoals de beroemde *Patrullas de Control*, de controlepatrouilles. Tegen deze moesten wij meer dan eens optreden, meer om hun doortastende methodes dan om hun persoonlijke vendette. En dan spreken we nog niet van de excessen die voorkwamen als roof en plundering, die tot overmaat van ramp plaatsvonden in naam van de revolutie en onder het voorwendsel dat het recht op eigendom was afgeschaft.

Diezelfde 19de juli tegen de middag gingen we met een vrij grote groep van gewapende mensen naar buiten op weg naar de volgende kazerne, die van de cavalerie in de *calle* Taragona, dicht bij Plaza de España, waar, volgens de laatste berichten werd gevochten bij de poging om die te in te nemen. En inderdaad hoorden we toen we aankwamen nog steeds dat er binnen geschoten werd tussen de aanvallers en de militairen die zich verzetten.

Deze gaven zich al snel over na een plotselinge actie van onze Pedro die van achter de vijandige linies met een groot geweer schoten in de lucht loste. Hiermee werd het verzet van de laatste officieren, die zich als een katten in het nauw verdedigd hadden, gebroken. Niemand heeft ooit geweten hoe Pedro achter de verdedigers van de kazerne had kunnen komen. Híj zei dat hij geluk had gehad. De waarheid is dat de cavalerie alle aandacht op hun verdediging hadden gericht en minder hadden gelet op de mogelijkheden om zich te verschansen of op die van de vijand om binnen te dringen. We arresteerden degenen die nog de wapens in hun handen hadden.

Zodra we zeker waren dat er een comité was gevormd dat kon garanderen dat de gedetineerden overgedragen werden aan de verantwoordelijken van justitie die voor de rechtsgang en zo zou zorgen, gingen we terug naar de kazerne van Pedralbes. Daar wachten we op de vele uitvaardigingen en aanklachten tegen verdachte antirevolutionairen.

3

Dezelfde middag moesten we tientallen mogelijk verraderlijke burgers ondervragen voor het Comité waarvan enigen aan het gerecht werden overgedragen en anderen in vrijheid werden gesteld, nadat ze onschuldig bleken. Wat we in werkelijkheid deden, was een eerste rechtspraak houden. Het grootste deel van degenen die voor dit gerecht verschenen stelden we zonder verdere uitwijdingen in vrijheid: of het waren duidelijke gevallen van persoonlijke wraak, of ze waren beschuldigd van ongefundeerde verdachtmakingen, of zij waren louter gebaseerd op het feit dat zij priesters of monniken waren: of nog eenvoudiger omdat zij rijk waren (en nog vaker omdat zij rentenierden). De rest van onze activiteiten bestond eruit de scherpschutters en sluipmoordenaars op te zoeken en buiten gevecht te stellen die verscholen zaten op zolders en in kelders, achter ramen en dakvensters, achter luiken, op een vliering of in een kraaiennest. Dit was niet altijd even makkelijk.

Een andere taak die we op ons genomen hadden als specifiek de onze was het formaliseren van de onteigeningen van verlaten woningen, fabrieken, werkplaatsen en gebouwen met publieksfuncties. Hiervan maakten we nauwgezet aantekeningen van alles wat we vonden, zodat deze gegevens later gebruikt konden worden in het belang en volgens de richtlijnen van het Buurtcomité. Dat zou worden ingesteld om de situatie te normaliseren en om het proces van collectivisatie in gang te zetten, zoals dat voor de revolutie door de CNT duidelijk was vastgelegd.

Bij dit alles stroomden de straten met steeds meer mensen overvol. Het hele volk in beweging zette zich in voor de zaak om een nieuwe maatschappij op te bouwen en was in de greep van een uitzinnige waanzin die zich als een vloedgolf voortrolde.

Eenzelfde massale activiteit zou erg nuttig kunnen zijn als ze naar goede constructieve en nobele doelen geleid zou zijn, en niet alleen maar om barricades op te werpen tegen de militairen en de fascisten. Maar ook bijvoorbeeld om die aan te wenden om goederen te verdelen, 'gevaarlijke' gebouwen te ontruimen en ze weer bewoonbaar te maken als eerste hulpposten, opvangcentra voor hulpbehoevenden, enzovoort. Maar dit in banen leiden was het allermoeilijkste van de wereld in deze zeebeving die onze revolutie was.

Ik zal twee voorbeelden geven die ik zelf heb meegemaakt om de effecten te schetsen van een zo'n enorme maar precaire 'zegening' van de massa's die buiten de oevers getreden zijn. Als eerste de aanval op de Modelo gevangenis in de Entenza. De massale binnendringing en de daaropvolgende bevrijding van de gevangenen was een van de meest noodzakelijke en exemplarische daden van deze libertaire revolutie. Het is niet voor niets dat de Franse Revolutie begint met de bestorming van de Bastille.

Er was zo'n grote menigte samengestroomd die tot alles zo vastbesloten was dat het totaal niet nodig was om waar dan ook over te onderhandelen, noch om leuzen en eisen te roepen, en zelfs niet om krachtinspanningen te leveren voor de poorten van de gevangenis met de bewakers of met hun chefs. Het hele gevangenispersoneel was in een oogwenk verdwenen en de menigte beukte de penitentiaire inrichting binnen zoals water dat door een stuw barst. Ze drongen binnen en stuwden zich op tot in de verste uithoeken van de galerijen waarbij ze de deuren openbarstten en de gevangenen bevrijdden en opnamen als in een kolossale vloedgolf.
Net zoals in de daaropvolgende terugvloeiende beweging waarmee alles mee naar buiten werd gesleurd en het onheilspellend pension kaal achter bleef en volledig leeggehaald. Zo snel als de gehate instelling was aangevallen, zo snel werd die als een beschimping volledig onttakeld weer achtergelaten. Die honderden mannen en vrouwen met de armen opgeheven en om elkaar heengeslagen juichend van blijdschap naar buiten stroomden vulden voor een moment de hemel en de aarde van jubelende vreugde zoals Beethoven ons in zijn Negende Symfonie wilde overbrengen.

4

Het andere voorbeeld zou negatief uitgepakt kunnen hebben, als ik niet had ingegrepen (en verontschuldigingen voor mijn onbescheidenheid!). Ik kan het nog steeds niet verklaren hoe het komt dat me die zaak zo goed is afgegaan.
Dat gebeurde toen voor het klooster van de Carmelitas een indrukwekkende massa was toegestroomd die probeerde de ingang te forceren met kreten als: 'Op naar de monniken!', 'Laten we ze uit hun hol halen!'.'We moeten iedereen ontwapenen die wapens heeft en zij hebben er wel meer dan één vermoord!'. 'Het klooster ligt tot de nok toe vol met eten, ze hebben van alles in overvloed, we gaan er op af, en op hún!'
Met grote en bijna onmenselijke inspanningen wisten de voorste groepen zich door de poort naar binnen te werken en allemaal tegelijk stortten ze zich op de keukens en de provisiekamers en waarachtig… We konden met onze blote ogen zien hoe de monniken, die zich nota bene *descalzos*, 'blote voeten' monniken noemden, enorme hoeveelheden schoenen hadden, en stapels kleren, en dat ze tientallen reusachtige aarden kruiken met olie hadden en niet minder enorme vaten met wijn, en dat bovendien de daken vol lagen met worsten, fruit en groenten om te drogen, en dan nog eens vloeren vol met tientallen zakken meel, rijst en groenten en honderden blikken met conserven in dozen en op planken. Hiermee zouden ze makkelijk een blokkade van maanden en nog eens maanden kunnen trotseren.
Opeens klonk een stem: 'In de kapel en in de sacristie ligt het vol met goud en met juwelen!'
Over de radio was toen al de hele dag herhaaldelijk omgeroepen dat de klokken uit de torens bewaard moesten worden, want ze werden omgesmolten om munitie van te maken. En dat de juwelen en de andere schatten moesten worden ingeleverd om daarmee de oorlog te kunnen financieren. Maar niemand dáár wekte ook maar de geringste indruk om dat advies te gaan volgen. In elk geval voorzag ik dat de kelken en de hostiekelken, de hostiekasten en de crucifixen, en andere kunstvoorwerpen van grote waarde, zouden verdwijnen

zonder ons ook maar enige winst te leveren als deze menigte zich overgaf aan plundering en muiterij van ieder voor zich, bereid als men was om alles van waarde weg te slepen.
Op dat moment sprong ik boven op een toonbank en schreeuwde ze zo luid mogelijk in een vurige toespraak toe waarin ik vooral een beroep deed op hun gevoelens van eerlijkheid en rechtvaardigheid als goedgeaarde revolutionair. Dat een goede revolutionair nooit aanleiding zou geven om beschuldigd te kunnen worden van piraterij of van ordinaire diefstal. Ik riep ondermeer: 'Het is juist nú, terwijl we de rijkdommen gelijkelijk kunnen verdelen dat we de kapitalisten een lesje moeten leren… Willen jullie misschien dat ze ons verwarren met een stelletje bandieten of met huurlingen die een vergoeding verwachten uit de buit die gewonnen is met bloed en vuur? Willen jullie zo de overwinning bezoedelen van onze glorierijke revolutie, de revolutie van het volk, de revolutie die deze wereld van ongelijkheid wil veranderen, in de nieuwe die rechtvaardigheid en solidariteit, gelijkheid en vrijheid voor iedereen nastreeft? Een revolutie die besmet is, is gedoemd tot mislukken.
Op dit moment moeten we een commissie benoemen die de verantwoording op zich neemt voor de gearresteerde monniken en die een inventaris opmaakt van alles dat zich in het klooster bevindt. Dan kunnen de voorraden overgebracht worden naar de opslagplaatsen en naar de brandkasten waar ze bewaard zullen worden ten dienste van de Organisatie, dat wil zeggen ten dienste van iedereen. Laat de troepen van de patrullas niet moeten bemiddelen maar laten we zélf laten zien dat het gevoel van verantwoordelijkheid en de zorgvuldigheid allemaal eigenschappen zijn van een goede revolutionair.'

5

Tot verrassing viel al bij de eerste woorden een stilte en nadat ze in bijna religieuze zwijgzaamheid hadden toegehoord, begonnen we allemaal te ordenen en op te schrijven wat er aanwezig was. Een afvaardiging van het plaatselijke Comité diende zich aan en al snel verschenen vrachtwagens waar alles werd ingeladen om opgeslagen te worden in daarvoor bestemde warenhuizen.
Zo eindigde gelukkigerwijze de poging tot plundering. Nadien heb ik me vaak afgevraagd hoe het kwam dat iedereen toen naar me luisterde. Ik vermoed dat het was omdat ze zich in verlegenheid voelden gebracht door een jongere van twintig die tegen anderen praatte die veel ouder waren en zo'n veertig jaar telden.
Maar ook omdat ze geen flauw idee hadden wat ze gingen doen, want de massa's denken niet, ze handelen slechts als een afgeschoten projectiel, op hol geslagen richting het algemene doel van wraak, revanche en vergelding of door

impulsen van strenge rechtvaardigheid. Er was echter niet altijd een stem die in staat was de opstandige mensen in hun hoedanigheid van massa te hypnotiseren en te verlammen in hun verwoestend delirium. De massa kan (en is dat in feite vele malen geweest!) de meest afschrikwekkende verschijningsvorm zijn van de mensen in de samenleving. Desondanks moet gezegd en tot in het oneindige herhaald worden, dat de massa's per definitie noodzakelijk zijn om het brood van de revolutie te kneden.

Dat geloofde ik ook, vooral in die dagen in juli.

Maar het is al enige tijd geleden dat ik heb geleerd dat een beroep doen op de actie en de reactie (dat is het ergste) van de massa altijd rampzalig is. Ideaal zou zijn alleen te rekenen op de massieve *actie*, die de omgeving zodanig ozoniseert en vertrouwen geeft aan het volk dat het hiermee in staat is haar vijanden bang te maken. Deze te kunnen bestendigen op het goede moment waarop ze zich verplaatst naar het hoogtepunt. Voordat ze aan de andere kant van de helling omlaag begint te rollen, of te wel, begint door te slaan naar de andere kant van de balans, naar de *reactie.*

Maar toen waren wij als het ware ondergedompeld in de stroom van de straat en van de overwinning van een revolutie als een uitbarsting die de wateren doorkliefde in de verwachting van een nieuwe maatschappij. En we voelden dat wij, het volk in de straat (niet de massa, dat is juist het tegenovergestelde van het volk!), in staat was het meest grootse tot stand te brengen in de universele geschiedenis: het leger overwinnen, *alleen*, zonder politieke leiders of religieuze honden: zonder politie, bureaucratie, bazen, rechters of aanvoerders.

In elk geval bewoog ik me de dagen 19, 20 en 21 juli van 1936 als kwikzilver zonder te stoppen hollend van de ene kant naar de andere kant, hier verdedigend, daar organiserend, zoveel als ik kon met mijn weinige talenten… Totdat we omstreeks het middaguur van de 21ste juli halt hielden op een pleintje in de buurt waar ze in een kermistent een geïmproviseerde volkskeuken hadden opgezet voor degenen die daaraan behoefte hadden en om een hartversterking te bieden aan de revolutionaire strijders die langskwamen op hun bewakingsronde of tijdens hun vervolging van de 'vijfde colonne'.

En niemand uit mijn groep liet zich onbetuigd: we waren drie dagen op de been geweest zonder te eten en zonder te slapen! Ik propte me vol met de broodjes en de soep en ik ging slapen, waar, dat weet ik niet, dat kan ik me niet meer herinneren.

Later kwam de zaak al op gang. Ik sloot me aan bij de colonne van Durruti en eenmaal aan het front van Aragón werd ik benoemd tot centurion, later toen de betreurenswaardige militarisering al had plaatsgevonden, werd ik eerste luitenant en daarna kapitein en zat ik de hele oorlog van het begin tot het eind bij de 26ste divisie, de 119de brigade. Totdat we op 10 februari 1939, zeer ordelijk, de Chef van de Brigade als eerste en ik als Chef van de Generale Staf als laatste, de grens naar Frankrijk over trokken. We leverden de wapens in en sliepen in de sneeuw, maar die nacht hield ik niet op van binnen te huilen.

En dat was niet van de kou.

(Vertaling van Hanneke Willemse.)

NOTEN

(1) Dit is een bewerkte vertaling van: Francisco Carrasquer. 'Mis tres días de julio' (2003). In: *Ascaso y Zaragoza, dos pérdidas: la pérdida*. Alcaravan Ediciones, Zaragoza. Dit artikel is jaren na de Burgeroorlog geschreven en dus niet een direct verslag van de gebeurtenissen, maar een herinnering aan de gebeurtenissen. Als fotokopie heb ik het sedert de jaren tachtig in bezit, maar de juiste datering kon ik (nog) niet achterhalen, evenmin of het elders eerder werd gepubliceerd. (Deze Nederlandse vertaling is bij mijn weten de eerste. Het was niet eenvoudig om een mooi verhaal te maken van het vaak verouderde en moraliserende taalgebruik en de ellenlange en rammelende zinsconstructies. Ik wilde het verhaal echter niemand onthouden en deed mijn best. HW)

Zie ook de hoofdstukken 6 en 7 van mijn boek voor de eerste dagen van oorlog en revolutie, *Gedeeld verleden. Herinneringen van anarcho-syndicalisten aan Albalate de Cinca, 1928-1938*. (Amsterdam 1996), pag. 129-167.

De Spaanslezende geïnteresseerden in deze eerste revolutiedagen kunnen ondermeer terecht bij Abel Paz, *La guerra de España: paradigma de una revolución. Las 30 horas de Barcelona (julio de 1936)*. (Flor del Viento Ed., Barcelona 2005).

(2) De Libertaire Organisatie, de MLE, Movimiento Libertario Ibérico, de overkoepelende organisatie van de FAI, de anarchistische Federación Anarquista Iberérica, de CNT, de anarcho-syndicalistische Confederación Nacional del Trabajo, de Juventudes libertarias, de libertaire jongeren en de Mujeres Libres, de Vrije Vrouwen. Deze laatste groepering was vrijwel in alle *ateneos* vertegenwoordigd, maar werd nooit als volwaardig lid van de MLE geaccepteerd of ondersteund. Gelijkheid? Ja, maar eerst de revolutie en daarna de vrouwenemancipatie, was de heersende (mannen-) mening.

(3) De uiterst rechtse Calvo Sotelo opteerde voor het leiderschap van een fascistische partij in Spanje. Hij werd op 13 juli 1936 door de *Guardias de Asalto*, de republikeinse ordedienst, uit zijn huis gehaald en vermoord. Dit was hun antwoord op de moord door fascisten op een van de leden van hun corps. De moord op Calvo Sotelo was een van de doorslaggevende redenen dat Franco zich aansloot bij de opstandige legerleiding die hun poging tot staatsgreep vervroegde naar 17 en 18 juli.

VERZORGINGSSTAAT
(vervolg van pag. 14)

koers voort en laten geen ruimte voor alternatieven. Daarmee werkt de studie mee aan het realiseren van wat Robert Kurz enkele jaren geleden betitelde als *de zwarte utopie van het kapitalisme*: een ideale situatie van totale concurrentie en totale mobilisering van individuen ten behoeve van economische groei.

Een groot deel van de Nederlanders heeft al vaak te kennen gegeven weinig affiniteit te hebben met die neoliberale agenda. Desondanks brokkelt het bouwwerk van de verzorgingsstaat steeds verder af, en nieuwe plannen zijn aan de orde van de dag. Het is de vraag of de uitslag van de recente verkiezingen voor de Tweede Kamer een teken is dat het tot nu toe diffuse verzet tegen die politieke koers wordt gebundeld. Voor echt optimisme is het nog te vroeg. Het is echter essentieel hoop te blijven koesteren. Want om de de verzorgingsstaat te kunnen overwinnen, moet je hem wel eerst op zijn juiste waarde schatten. En van die waardering zagen we voor het eerst sinds tijden weer enkele tekenen.

ANARCHISME IN DE WERELD VAN SALSA EN SAMBA

Bert Altena

De geschiedschrijving van het anarchisme richt zich vooral op de geschiedenis van anarchistische bewegingen in Westerse samenlevingen. Vaak gaat het om de beschrijving van het anarchisme in een natie, regio of stad. Soms streven dergelijke studies verklaringen na (waarom hier wel en daar niet? Waarom dit soort anarchisme?), maar dikwijls gaat het om het wel en wee van de bewegingen. Belangrijke figuren komen aan de orde, de invloed van bepaalde denkers wordt vastgesteld en verder gaat het over debatten en daden in en van organisaties.[1] Politieke en sociale kwesties krijgen de overhand, maar cultuur blijft onderbelicht. Soms zijn de auteurs vooral geïnteresseerd in arbeidersbeweging en storten zij zich op anarchosyndicalistische bewegingen. De wereld waarin de organisaties opereren, wordt meestal aan ons oog onttrokken.

Dat is eigenlijk vreemd, omdat kritiek zo'n belangrijke plaats inneemt in de activiteiten van anarchisten en dan wil je natuurlijk weten: kritiek waarop? De wereld waarin anarchistische bewegingen opereren is van belang. Hoe kun je anders verklaren waardoor ze veel of weinig aanhang krijgen? Dat moet toch van doen hebben met de mate waarin de anarchistische ideologie door potentiële aanhangers zinvol wordt gevonden en met andere ideologieën die zich presenteren? De Engelse historicus Carl Levy heeft benadrukt dat het anarchisme als internationale beweging ontstond in dialoog met andere socialisten. Dat wil zeggen: na 1864.[2] Ook daarom is het minder goed anarchisme in isolement te onderzoeken. We moeten dus goed bedenken welke contexten relevant zijn en de beweging in samenhang daarmee beschouwen.

De rol van contexten wordt duidelijker bij anarchisme in niet-Westerse contreien. Daar zijn de verhoudingen vaak anders en wordt het anarchisme met andere verschijnselen geconfronteerd. Neem bijvoorbeeld Latijns-Amerika, continent dat het anarchisme leerde kennen door immigranten uit (Zuid-) Europa. Reeds in de jaren 1860 werden Saint-Simon en Proudhon in Mexico bekend gemaakt,[3] maar naarmate het continent zich verder ontwikkelde moesten de anarchisten in Latijns-Amerika ook andere lessen halen uit de grote anarchistische denkers dan die waarmee hun kameraden in Europa konden volstaan. Het continent werd doelwit van Engels, Duits en Amerikaans imperialisme, naast autochtone kapitalisten verscheen ook imperialistisch kapitaal.[4] Doorgaans werden de landen afhankelijk van export van voeding en grondstoffen naar de rijke landen. In de Latijns-Amerikaanse landen zelf kwam een geweldige immigratie uit Europa op gang, die etniciteit op de agenda van de anarchisten zette. Imperialisme, buitenlands kapitaal, migratie en etniciteit zijn daarom thema's die aangesproken moeten worden naast de gewone die we ook uit Europa

kennen: klasse, sekse, kapitaal versus arbeid, onderwijs, godsdienst etcetera. Ik wil een en ander toelichten door nader in te gaan op twee studies over Cuba en Brazilië.

Over het Cubaanse anarchisme bestond tot nog toe slechts een beknopt overzichtswerk van Frank Fernández.[5] Sinds kort kunnen we echter ook beschikken over de studie van de Amerikaanse historicus Kirwin Shaffer, die in meer bladzijden een kortere periode (1890-1930) behandelt.[6] In deze tijd vocht Cuba zich vrij van Spanje, werd het bij tijd en wijle door Amerikanen bestuurd en poogde het een eigen identiteit te vinden. Voor Shaffer is de anarchistische beweging meer dan een arbeidersbeweging die zich slechts bekreunt om lonen, arbeidstijden en stakingen. Hebben anarchisten immers niet hoogst interessante culturele feiten te bieden? Hij beschrijft daarom de anarchistische beweging als een beweging van tegencultuur tegen die van een zich vestigende bovenlaag. Zijn zoektocht levert veel moois op, al moet de sociale en economische kant van de beweging daaronder wel wat lijden. Hoe groot de anarchistische beweging in Cuba was, wordt nooit precies duidelijk. Ze lijkt me overigens gering te zijn geweest.
Bijzonder aan Cuba is, dat de anarchistische beweging opkwam terwijl Cubaanse anti-imperialisten onder leiding van José Martí voor onafhankelijkheid streden. Onder de anarchisten (de meesten van hen werkten in de Verenigde Staten) werd stevig gedebatteerd over de vraag of ze Martí moesten steunen. Uiteindelijk besloot de meerderheid mee te doen, omdat ze van Martí hulp verwachtte voor het anarchisme. Martí ging echter dood voor Cuba in 1898 onafhankelijk werd. Daarmee kwamen de anarchisten nog nadrukkelijker voor de vraag te staan wat voor land de nieuwe staat zou moeten zijn. Hoe zat het met het internationalisme en hoe zouden de bewoners van het land voortaan hun zaken moeten behartigen?
Onderwijl stroomde Noord-Amerikaans en Spaans kapitaal het land binnen, vooral in de suikerindustrie. Veel immigranten kwamen naar het eiland, Spanjaarden maar vanaf 1920 ook in toenemende mate arbeiders uit Haïti en Jamaica. Wat vonden de anarchisten ervan? De hoge immigratie leidde tot werkloosheid in de steden. Vaak werden Spaanse werklieden aangenomen op plaatsen waar Cubanen werkten. De anarchisten waakten ervoor dat de immigranten niet met nationalistische gevoelens van uitsluiting benaderd werden. Arbeiders moesten zich niet uit elkaar laten spelen. Liever poogden ze de Spanjaarden ervan te weerhouden naar Cuba te komen, omdat ze gelokt werden met bedrieglijke toekomstperspectieven. Aan dergelijke kuiperijen van ondernemers diende paal en perk te worden gesteld.
De anarchistische beweging trok vooral Cubanen met een Spaanse achtergrond. Het was moeilijk de Afro-Cubanen te mobiliseren. Dat had te maken met de cultuur van de Afro-Cubanen, waarin godsdienst en dansen een grote rol speelden. Voor die dansen waren de anarchisten te puriteins en godsdienst en kerken bestreden ze. Vanaf 1899 zetten anarchisten eigen scholen op, waarmee ze niet alleen de armen onderwijs verschaften, maar waar ook rationalistisch onderwijs gegeven werd. Veel schooltjes konden niet lang bestaan, doordat ze dreven op één persoon en

weinig geld. In de jaren 1920 ging het beter, toen de syndicalistische vakbeweging de scholen ging steunen.
Shaffer besteedt veel aandacht aan de Cubaanse reformbeweging, die door anarchisten gedragen werd. Ze probeerden natuurgeneeswijzen ingang te doen vinden en bekritiseerden *en passant* het officiële gezondheidswezen. Sommigen poogden in kolonies dicht bij de natuur te leven en een enkeling brak een lans voor naturisme, maar daar waren de Cubanen niet voor te vinden.
Het interessantste in het boek is het ruime gebruik dat Schaffer maakt van fictie. Adrián del Valle en Antonio Penichet schreven romans en novellen waarin de alternatieve anarchistische visie op de Cubaanse samenleving als een verhaal werd uitgewerkt. Die literatuur beïnvloedde de anarchistische lezer, maar bevorderde ook een laagdrempelige kennismaking met anarchistisch ideeëngoed.

Bij Shaffer is het anarchisme minder een politieke dan een sociale beweging. Ontwikkeling van organisaties, analyse van de aanhang of concurrerende bewegingen komen minder aan de orde. Dit geldt ook een al wat oudere, maar weinig opgemerkte studie over het Braziliaanse anarchisme.[7] Jacy Alves de Seixas richt zich op de eerste periode van het Braziliaanse anarchisme, van circa 1890 tot 1930 en analyseert vooral ideeën, identiteiten en beelden. Wat betekende het om een anarchistisch arbeider te zijn in São Paulo en Rio de Janeiro? Dat is haar hoofdvraag. Bijgevolg is er nog minder dan bij Shaffer aandacht voor de ontwikkeling van organisaties en sociaal-politieke contexten. Alves de Seixas houdt een tamelijk abstract-theoretisch niveau aan en dat maakt haar tekst niet eenvoudig, maar wel spannend. Wie zich met anarcho-syndicalisme bezighoudt, zou dit boek moeten lezen, maar je kunt beter eerst de artikelen lezen die over Braziliaans anarchisme in het Engels verschenen zijn, of de levendige dissertatie van Eric Gordon.[8]
Jacy Alves de Seixas begint met het feit dat de meeste arbeiders in de Braziliaanse arbeidersbeweging immigranten waren. Brazilië was veel vroeger onafhankelijk geworden dan Cuba (in 1822), maar politieke en economische modernisering waren nog maar recent. In 1888 was een einde gekomen aan de slavernij en in 1889 werd het land een republiek. Het land moest vervolgens economisch en politiek een nieuwe identiteit vinden en dat bij een massieve immigratie uit (Zuid-)Europa.
Onder de nieuwkomers bevonden zich diverse anarchisten, zodat Brazilië in de jaren 1890 een kleine, maar intelligente en actieve anarchistische beweging kreeg. Als nieuwkomers waren deze anarchisten van het begin af ongevoelig voor xenofobie en net als in Cuba gezind om door voorkomen en huidskleur heen te kijken. Ze putten zich vooral uit in het publiceren van bladen en traktaten, die van een behoorlijk niveau waren. Uit die publicaties blijkt dat ze tussen twee werelden leefden: *'chez nous'* en *'ailleurs'*, hier en daar (in Europa). Met Malatesta, Kropotkin en Bakoenin in de hand moesten ze een nieuwe weg vinden in een nieuw land. Wat voor arbeiders troffen ze aan? Vrijgemaakte slaven en nieuwkomers die wilden slagen, carrièremakers dus en lieden die hun nieuwe vrijheid vulden met drank en seks. Voor een levende en ernstige anarchistische beweging zoals die *ailleurs* bestond, was de Braziliaanse arbeidersklasse te apathisch naar hun idee. Litanieën te over, tot plotsklaps in 1903 in Rio en São Paulo een algemene staking uitbrak. Vanaf dat moment werd alles anders.

Alves de Seixas concentreert zich op Rio de Janeiro en São Paulo. In de hoofdstad had je relatief veel ambachten en bevond zich ook een progressieve intelligentsia, die centra voor arbeiders opzette en bij conflicten bemiddelde. In São Paulo waren grotere fabrieken en leefden de arbeiders meer geïsoleerd. In Rio ontwikkelde zich een meer individualistisch anarchisme, terwijl in São Paulo anarchocommunisme en anarchosyndicalisme de boventoon gingen voeren. In beide steden stond directe actie centraal. Daarmee gepaard gingen de bekende syndicalistische opvattingen over stakingen en het belang van individuele verantwoordelijkheid en een erkenning van diversiteit in de arbeidersklasse. De beweging dacht van onderop en dialoog bezette de plaats die in autoritaire bewegingen toekwam aan het gehoorzamen van leiders.
Na 1906 werd de Braziliaanse arbeidersbeweging gedomineerd door anarchisten en dat zou tot 1920 zo blijven. Een aantal algemene stakingen vond plaats, die toonden dat dit middel tekort schoot voor de syndicalistische sprong in het rijk der vrijheid. De arbeiders verbreedden daarop hun actiemiddelen met sabotage en boycot en na 1917 in São Paulo, maar niet in Rio de Janeiro, ook met buurtorganisaties.
Uiteraard bleven de anarchisten niet bij sociaal-economische actie, het ging hun net als elders om hervorming van de hele mens. Toen in 1906 algemene dienstplicht werd ingevoerd, ontstond een actieve antimilitaristische beweging. Godsdienst werd niet zozeer bestreden, maar wel de kerk als organisatie. Uiteraard waren de anarchisten op moreel vlak actief. Ze deden de arbeiders breken met de burgerlijke huwelijksmoraal, maar namen volgens Alves de Seixas burgerlijke normen juist weer over bij de drankbestrijding. Matigheid in drank en seks, zo niet ascetisme, bevorderden naar hun idee rede en weerbaarheid. Deze serieuze toon vinden we ook terug in de anarchistische cultuur. Feesten puur om het feest, waren uit den boze. Ze moesten vormende en propagandistische waarde hebben. Voor carnaval en samba hadden de anarchisten geen enkel begrip.
Na 1919 raakte Brazilië net als de Verenigde Staten in de ban van de communistenangst. Ook uit Brazilië werden militanten verbannen of ze verdwenen in de gevangenis. De anarchistische beweging kreeg een geweldige terugslag, waar ze nooit van hersteld is. Dat lag ook aan de opkomst van de communistische beweging, die, zoals overal, de anarchisten uit de vakbeweging poogde te verdrijven. Alves de Seixas wijdt aan deze strijd zeer mooie bladzijden, waarin ze genuanceerd en gedetailleerd analyseert wat deze wisseling van de wacht betekende voor de Braziliaanse arbeidersbeweging. Hier wordt ook duidelijk hoezeer haar boek een poging is om die vroege beweging te redden uit het verdraaien en vergeten, dat de door communisten gedomineerde geschiedschrijving kenmerkt.
Alves de Seixas voorziet alle ontwikkelingen in de Braziliaanse anarchistische beweging van commentaar, waarbij ze vooral op zoek is naar betekenissen. Daardoor krijgt haar analyse diepgang. Wanneer ze als context niet alleen concurrerende bewegingen gekozen had, maar ook de sociale structuur van beide

steden en de wijze waarop verschillende lagen in die steden met elkaar omgingen, dan had ze behalve analyse een betere verklaring kunnen presenteren.
Twee boeken die vooral cultuur en ideologie onderzoeken: wat leren ze ons? Ten eerste wordt opnieuw duidelijk dat je de anarchistische beweging niet kunt reduceren tot een politieke actiebeweging of vakbondsrichting. Cultuur is een integraal onderdeel van het anarchistisch project. Ten tweede leert vooral Jacy Alves de Seixas hoe rijk de analyse van de ideologische aspecten van de anarchistische beweging kan zijn. Beide boeken reduceren de anarchistische beweging op hun manier: ze was nergens en nooit alleen maar een cultuurbeweging en ideologie is maar één facet van anarchistische bewegingen. Zowel de Cubaanse als de Braziliaanse anarchisten waren door allerlei banden verbonden met Europa, ze lijken het Europese anarchisme tamelijk getrouw te hebben willen overplanten in de nieuwe wereld. Het is de vraag of ze de niet-Europese bewoners van hun nieuwe wereld hebben kunnen bereiken. Ik krijg niet de indruk dat ze daarvoor goed toegerust waren. Door hun specifieke belangstelling, geven beide boeken ook niet veel inzicht in de sociaaleconomische wereld waarin de anarchisten opereerden. Dat is jammer, omdat die zeker voor de syndicalisten van belang was. In Latijns Amerika maakten imperialistische machten en bedrijven, die niet zelden de staat voor hun karretje spanden, de actie van de anarchisten bepaald moeilijker.[9]

NOTEN

(1) Berry, David, *A History of the French anarchist movement, 1917-1945* (Westport 2002) is zo'n boek, maar dan goed onderzocht. Door de nadruk op organisaties ontbreekt echter aandacht voor niet onbelangrijke individualisten als E. Armand. (2) Levy, Carl, 'Anarchism, Internationalism and Nationalism in Europe, 1860-1939', *Australian Journal of Politics & History* 50/3 (2004), 330-344. (3) Zie: Hart, John, *Anarchism and the Mexican working class* (Austin 1978), 36-37. (4) Caulfield, Norman, 'Wobblies and Mexican Workers in Mining and Petroleum, 1905-1924' in: *International Review of Social History* 40/1 (1995), 51-77 laat de dimensies daarvan mooi zien. (5) Fernández, Frank, *L'anarchisme à Cuba*. (Parijs 2004, oorspronkelijk *El Anarquismo en Cuba* (Madrid 2000); er is ook een Engelse vertaling uit 2001). (6) Shaffer, Kirwin R., *Anarchism and countercultural politics in early twentieth-century Cuba* (Gainesville etc. 2005). (7) Alves de Seixas, Jacy, *Mémoire et oubli. Anarchisme et syndicalisme révolutionnaire au Brésil* (Parijs 1992). (8) Wolfe, Joel, 'Anarchist ideology, worker practice: the 1917 general strike and the formation of São Paulo's working class', *Hispanic American Historical Review* 71/4 (1991), 809-846 en het debat met John D. French, id., 847-858; Maram, Sheldon L., 'Labor and the left in Brazil, 1890-1920: a movement aborted', *Hispanic American Historical Review* 57/2 (1977), 254-272; Gordon, Eric A., *Anarchism in Brazil: theory and practice, 1890-1920* (diss. Tulane University 1978, ver-krijgbaar via University Microfilms International, Ann Arbor (Mich.) en Londen). (9) Zie daarvoor de reeds genoemde studie van Caulfield en Hirsch, Steven Jay, *The anarcho-syndicalist roots of a multi-class alliance: organized labor and the Peruvian Aprista party*, 1900-1933 (diss. George Washington University 1997).

HEDENDAAGS ANARCHISME ONDENKBAAR ZONDER MURRAY BOOKCHIN (1921-2006)

André Bons

Murray Bookchin, één van de meest vooraanstaande anarchistische denkers van de 20ste eeuw, overleed op 30 juli van dit jaar in zijn woonplaats Burlington in de staat Vermont aan een fatale hartziekte. Hij werd 85 jaar oud. Het was bekend dat zijn zwakke gezondheid hem al vele jaren een last was. Toch zal zijn dood voor veel mensen onverwacht zijn gekomen. Weliswaar maakte zijn ziekte hem steeds minder mobiel, en de laatste jaren reisde hij veel minder dan hij altijd gewend was. Hij trad daarom minder op de voorgrond, maar hij bleef werken. Zolang hij productief was, leefde hij. Vorig jaar nog kwam er een boek van hem uit, het slotdeel van de vierdelige serie over revoluties.

Murray Bookchin is nu uitgeschreven, de persoon en zijn werk zijn geschiedenis geworden. Met zijn dood is er een eind gekomen aan het leven van een wereldwijd bekende, gerespecteerde en in alle grote talen vertaalde anarchist. Van leven en werk kan nu de balans worden opgemaakt. De afgelopen tien jaar is het probleem van Bookchin's mogelijke nalatenschap herhaaldelijk gesteld. Nu is dan werkelijk het moment aangebroken waarop over zijn erfenis kan worden gesproken. Meer dan de biografie zullen de boeken, de artikelen, de interviews en de vele ideeën die daarin voorkomen een eigen leven gaan leiden, zoals dat nu eenmaal gebeurt met bekende auteurs. Misschien maakt zijn dood het gemakkelijker om leven en werk te begrijpen en te waarderen.

REACTIES

Janet Biehl, Bookchin's dertig jaar jongere levensgezel, medewerker en in een aantal gevallen ook co-auteur, schreef enkele dagen na de dood van haar man voor de plaatselijke krant *Burlington Free Press* een kort en zakelijk getoonzet artikel waarin ze de verdiensten van Bookchin opsomt. Grote Amerikaanse kranten hadden toen al melding gemaakt van Bookchin's overlijden. Douglas Martin schreef een uitgebreid in memoriam in de *New York Times*, dat zowel enig recht doet aan Bookchin's verdiensten als refereert aan de controversen rond zijn persoon. Brian Tokar's necrologie heeft zich ver over het internet verspreid en wordt vooral in de onafhankelijke media geciteerd. Ook Tokar roemt Bookchin's grote verdiensten, en hij wijst bovendien op de vele ontwikkelingen in zijn denken. Een van 's werelds belangrijkste theoretici van het anarchisme is overleden, aldus Iain Mackay, een van de vele andere stemmen op het internet; wat hem betreft is de dood van Bookchin 'a sad day for our movement'. En op de Belgische website van Ya Basta herdenkt Johny Lenaerts Bookchin als de 'visionaire theoreticus van de sociale ecologie'.
Dit is slechts een kleine bloemlezing van de vele reacties op de dood van Bookchin. Zoals na een dergelijk turbulent leven mocht worden verwacht, heeft niet iedereen zich daarbij laten leiden door de idee dat over de doden

niets dan goeds wordt verteld. Die gemengde gevoelens bij zijn overlijden doen Bookchin eigenlijk ook wel recht, ze geven aan hoe controversieel zijn werk, of in elk geval bepaalde onderdelen daarvan, voor een aantal mensen nog steeds is. De sectarische polemieken van een aantal jaren geleden zijn nog niet vergeten, en enkele rekeningen blijken nog steeds open te staan. De heftigheid van sommige reacties laat zien dat een breed gedeeld, afgewogen oordeel over leven en werk op dit moment nog niet kan worden gegeven.

Het internet geeft mensen alle ruimte om hun heel persoonlijke verhalen over Bookchin te vertellen. Die gaan bijvoorbeeld over de mensenschuwe indruk die hij blijkbaar maakte op medebewoners in zijn flat, of over de altijd betrokken manier waarop hij als docent met zijn leerlingen omging. In de meerderheid van de gevallen uiten mensen hun respect voor zijn prestaties, ook al zijn maar weinigen het in alle opzichten met hem eens. Sommigen gedenken hun gestorven vriend en leraar met veel warmte en liefde. Karl-Ludwig Schibel, de Duitse vertaler van zijn werk en lang bevriend met Bookchin, schrijft dat ook al was Bookchin in zijn artikelen heel polemisch, tegenover vrienden en onbekenden was hij warm, hartelijk, grootmoedig en aardig. Hij vertelt dat Bookchin tot kort voor zijn dood toegankelijk was voor jonge mensen die naar Vermont waren afgereisd om met hem te spreken. Die ervaring hebben trouwens ook Nederlandse en Belgische vrienden en mensen die in hem waren geïnteresseerd. Ze vertelden allen over de gastvrijheid die Bookchin en Biehl boden, en over zijn bereidheid zich te verdiepen in zijn gasten.

De reacties na zijn dood laten zien dat hij een omstreden persoonlijkheid was. Op veel mensen heeft hij grote indruk gemaakt. Ze zijn blij met wat hij heeft geschreven. Zijn bevlogenheid had een inspirerend effect. Voor sommigen is zijn dood aanleiding zijn werk te gaan herlezen. Met name *Postscarcity Anarchism* en *The Ecology of Freedom* worden genoemd als boeken die ze het meest waarderen. En mensen voor wie Bookchin louter een reputatie was, niet een auteur waarvan ze zelf teksten hadden gelezen, nemen zich voor nu zelf eens wat van hem te gaan lezen. Bij al die positieve verhalen is schokkend te lezen dat anderen Bookchin's dood verwelkomen als een blijde gebeurtenis. Ze hebben eenvoudigweg zo'n grote hekel aan hem dat ze zijn overlijden ervaren als het verdiende loon voor wat hij hen heeft aangedaan. Met name *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism* blijkt hen diep te hebben gekwetst.

Bookchin schrijft in *The Modern Crisis* uit 1986: 'To think this way – in terms of potentiality, process, mediation and wholeness – is to reach into the most underlying nature of things, just as to know the biography of a human being and the history of a society is to know them in their authentic reality and depth.' Bij zijn overlijden zouden deze woorden gelezen kunnen worden als een aansporing je vooral te verdiepen in zijn biografie. Die is interessant, omdat ze een bijna romantisch beeld geeft van een politiek leven vol van maatschappelijk verzet, sociale bewegingen, politieke ideologieën, en sociale en culturele veranderingen. Het is een boeiend, tragisch en tegelijkertijd hoopgevend verhaal, dat in alle fasen politiek is en waarin de inzet altijd hoog is.

Bookchin is al op zeer jonge leeftijd een actief lid van communistische jeugdorganisaties in New York. Later is hij een militant vakbondslid. Hij ontwikkelt zich tot politiek organisator, hij is een geoefend spreker, hij geeft lezingen, wordt leraar en schrijft vanaf de jaren vijftig aan een steeds groter wordend oeuvre. Hij is actief betrokken bij talloze organisatorische initiatieven. Hij richt zelf een aantal politieke groepen op, staat aan de wieg van anarchistische organisaties, neemt deel aan sociale bewegingen van arbeiders, studenten en burgerrechtenactivisten van de jaren vijftig, zestig en zeventig. Hij staat aan de basis van groene bewegingen in de VS en Duitsland.

Hij schrijft in uiteenlopende linkse en progressieve bladen, en richt met enige regelmaat zelf een tijdschrift op, zoals *Comment*, *Anarchos* en vooral het invloedrijke *Green Perspectives*. Hij is auteur van talrijke boeken over historische, antropologische, politiek filosofische, economische en sociologische onderwerpen. Tot zijn belangrijkste thema's horen het kapitalisme, steden, sociale bewegingen, de geschiedenis, evolutie en revolutie en alternatieve technologie. Terwijl hij over dergelijke onderwerpen schrijft, ontwikkelt hij zich van communist tot trotskist en daarna tot anarchist. Hij maakt creatief gebruik van de inzichten van Marx, laat zich kennen als hegeliaan, en werkt met de opvattingen van de kritische theorie. En ontwikkelde zich van daaruit weer verder. De laatste jaren formuleerde hij zijn ideeën steeds meer onder de noemer van het communalisme. De sociale ecologie, een bestaande maar enigszins in onbruik geraakte wetenschappelijke discipline, kreeg in de jaren zeventig van Bookchin een eigen interpretatie. Twintig jaar later kleurde hij het communalisme op een geheel eigen wijze in. Hij neemt daarbij geen afstand van zijn eigen ontwikkeling, maar distantieert zich vooral van wat hij zag als stromingen binnen het anarchisme waarmee hij niets te maken wilde hebben.

ECOLOGIE VAN DE VRIJHEID

Bookchin heeft ongetwijfeld een boeiend leven geleid. Maar hij zal toch vooral herinnerd worden als de productieve auteur die hij was. Hij beschikte over een brede belangstelling, hij had expertise op meerdere terreinen en deinsde er niet voor terug de grenzen van conventionele afbakeningen te overschrijden. Hij heeft meer dan twintig boeken geschreven en daarnaast honderden artikelen. Bovendien heeft hij andere media gebruikt voor de verspreiding van zijn opvattingen en standpunten. Hij gaf talloze interviews, hield redevoeringen, schreef pamfletten en maakte enkele video's. Alles bijeen vormt het een oeuvre dat van groot belang is voor het hedendaagse anarchisme. Het verzet zich tegen korte samenvattingen, die immers geen recht kunnen doen aan de rijkdom van thema's, invalshoeken, methoden en stijlen die Bookchin in zijn werk hanteert.

Wat er met die erfenis zal gebeuren, is moeilijk te voorspellen, juist ook omdat ze zo veelzijdig is. Van enkele van zijn boeken en artikelen is het echter niet gewaagd te veronderstellen dat ze van blijvende waarde zullen blijken te zijn. Dat geldt op de eerste plaats voor de publicaties over de radicale sociale ecologie als politieke filosofie en als sociale theorie.

Een bijzondere plaats neemt *The Ecology of Freedom* (1982) in, dat onlangs opnieuw is herdrukt en van een nieuwe inleiding voorzien. Het is in alle opzichten de

hoeksteen van zijn oeuvre en de meest complete weergave van zijn speculatieve politieke en sociale filosofie. Het boek betoogt dat alleen in een ecologische samenleving de milieuprobelemen kunnen worden overwonnen. De natuurvernietiging, die onder het moderne kapitalisme een hoogtepunt heeft bereikt, is immers het gevolg van de manier waarop het samenleven is ingericht en de politieke macht wordt uitgeoefend, van de ongelijke bezitsverhoudingen en de irrationele productiewijze. In een altijd boeiend betoog komen natuur en evolutie, hiërarchie en dominantie, vrijheid en rechtvaardigheid, samenleven, cultuur en religie, bewustzijn en rationaliteit, economie en technologie, en de noodzaak en mogelijkheid van sociale verandering aan bod. Het boek openbaart zijn vele gezichten pas bij intensieve bestudering aan de lezer. Het is al een klassieker van het anarchisme, maar verdient het zeker een klassieker van de politieke filosofie en sociale theorie te worden.

Een zo monumentaal boek moet wel doorwerken in andere publicaties. Bookchin heeft enkele belangrijkse inzichten en stellingen van de radicale sociale ecologie in *Remaking Society* (1989) opnieuw geformuleerd, nu wat toegankelijker. Maar het mist de magie en de creatieve uitbundigheid die *The Ecology of Freedom* zo rijkelijk bezit.

Bookchin ontleent zijn reputatie voor een belangrijk deel aan wat hij schreef over de milieucrisis. Hij wordt op dat gebied algemeen als een voorloper gezien. Aanvankelijk, in de jaren vijftig en zestig, was zijn benadering van het probleem nog vooral heel feitelijk en beschrijvend, en daarmee tamelijk conventioneel van methode. Hij onderbouwt zijn opvattingen met veelvuldige verwijzingen naar wetenschappelijke autoriteiten en cijfermatig materiaal. *Our Synthetic Environment* uit 1962 is een voorbeeld van die benadering, maar het is op de eerste plaats een overtuigende schets van het probleem van de milieudegradatie en de gevolgen daarvan voor de samenleving. Dat geldt ook voor een ander werk uit die eerste periode, *Crisis in Our Cities* (1965). Opmerkelijk detail is dat het boek al in hetzelfde jaar onder de titel *Stikkende Steden* in Nederlandse vertaling is verschenen. Het is overigens tot op dit moment het enige boek van Bookchin dat in het Nederlands is vertaald.

In die beginjaren van zijn schrijverschap ontwikkelt Bookchin geleidelijk aan zijn eigen eco-anarchistische, radicaal sociaal-ecologische opvattingen. Hij bouwt onder andere voort op een traditie van humane ecologie, die hij met anarchistische inzichten combineert en politieker maakt. Het milieuvraagstuk krijgt dan steeds duidelijker het karakter van een politiek en maatschappelijk vraagstuk, en is minder een kwestie van bedreigde volksgezondheid. Maatschappelijke ongelijkheid, sociale hiërarchie en systemen van dominantie, en het kapitalisme als economische en culturele motor van het proces worden de thema's die op de voorgrond treden. Naarmate die lijnen scherper worden getrokken, worden de debatten met mensen die andere accenten leggen, met name met de aanhangers van 'deep ecology', vanaf het midden van de jaren tachtig steeds heftiger. Boeken als *Defending the Earth* uit 1991 en *Deep Ecology and Anarchism* uit 1992 laten zien hoe hoog die debatten oplopen. Er ontstaan gaten in het groene front, en Bookchin lijkt steeds meer alleen te komen staan.

De radicale sociale ecologie van Bookchin heeft twee pijlers, een natuurfilosofische en een politiek filosofische. Bookchin noemde zijn natuurfilosofie 'dialectisch naturalisme'. Wat hij daaronder verstond heeft hij in *The Ecology of Freedom* al beschreven; de vorm waarin het boek is geschreven demonstreert de methode. In *The Philosophy of Social Ecology*, verschenen in 1990 en volgens Bookchin één van zijn belangrijkste werken, zijn enkele essays over dialectiek, evolutie en naturalisme gebundeld die Bookchin in de jaren tachtig heeft geschreven. Een ingrijpend herziene versie werd al vijf jaar later gepubliceerd, een voorbeeld van de manier waarop Bookchin veranderingen bleef aanbrengen. Het sleutelen aan oud materiaal, het actualiseren van teksten door ze opnieuw in te leiden en te laten zien waar veranderingen en verschuivingen zijn opgetreden in het denken van de auteur en in de maatschappelijke werkelijkheid, zijn constanten in Bookchin's schrijverschap.

De politieke filosofie van de radicale sociale ecologie krijgt van Bookchin de naam libertair municipalisme. Hij formuleert de kern daarvan vooral in *The Rise of Urbanisation and the Decline of Citizenship*, een boek dat hij in 1987 voltooit. Het is het verhaal van de manier waarop de stedelijke samenlevingen het decor vormden van de ontwikkeling van radicale praktijken van burgerschap, democratie en sociale vrijheid, en van oppositie tegen alleenheersers, staten en politieke hierarchieën. Deze geschiedenis is voor Bookchin de basis waarop in de toekomst verder kan worden gewerkt aan radicale democratische instituties en praktijken.

Bookchin heeft altijd een bijzondere belangstelling aan de dag gelegd voor de plaats van steden in de ontwikkeling van de mensheid. Dat is zichtbaar in de eerste boeken over de milieucrisis die dateren van de jaren zestig, maar ook in een later werk als *The Limits of the City* (1973). Ze maken duidelijk hoe sterk Bookchin's sociale en politieke opvattingen zijn beïnvloed door de stadssociologie en de traditie van de humane ecologie.

REVOLUTIE EN ANARCHISME

Als overtuigd revolutionair heeft Bookchin een intensieve studie gemaakt van het verschijnsel revolutie. De maatschappelijke ontwikkelingen die leidden tot de Spaanse burgeroorlog en de revolutie die daarmee gepaard ging, heeft hij beschreven in *The Spanish Anarchists* (1977) en in enkele artikelen. Veel later publiceert hij een imposante serie van vier boeken over revoluties in de moderne geschiedenis, uitgegeven onder de titel *The Third Revolution*. Het eerste deel verschijnt in 1996, het vierde en laatste, met daarin opnieuw aandacht voor de Spaanse revolutie, komt in 2005 uit.

Het eco-anarchisme is sterk utopisch gekleurd. Veel artikelen belichten elementen van de ecologische samenleving waar Bookchin naar toe wil, en behandelen ofwel de manier waarop sociale verandering tot stand moet komen of ze werken wat verder uit hoe die samenleving er uit zou kunnen zien. Een van de bekendste werken over de utopie en de toekomstige samenleving is *Toward an Ecological Society* (1980), een verzameling artikelen uit de jaren zeventig waarin bijvoorbeeld het onderwerp van de eco-technologie uitgebreid wordt behandeld.

Aan de sociale bewegingen, die de dragers van de maatschappelijke verande-

ring zouden moeten zijn, wijdt Bookchin talloze artikelen en interviews. Zijn eco-anarchisme krijgt in de ecologische beweging van de jaren tachtig een toenemende waardering, zowel wat betreft het anarchistische element als wat betreft de opvattingen over ecologie en natuur die daarmee samengaan. Toch is Bookchin daarover niet tevreden. Naar zijn mening wordt de sociale ecologie ten onrechte ingedeeld bij de stroming van de zogenaamde deep ecology. Naarmate hij zich scherper distantieert van de opvattingen van die stroming verharden de debatten. Het resultaat is dat Bookchin veel sympathie verspeelt en een deel van zijn publiek van zich vervreemdt.

Iets soortgelijks gebeurt binnen de anarchistische beweging. Die is nooit een eenheid geweest, maar Bookchin's optreden leidt er in de jaren tachtig en negentig toe dat zich in elk geval ten aanzien van het werk van Bookchin zelf een scheiding der geesten voordoet: je bent of vóór of tegen, een derde mogelijkheid is er niet. Het anarchisme, de vraag wat de anarchistische identiteit is, en de verdediging van posities die samenhangen met het anarchisme als politieke filosofie en levensovertuiging staan centraal in vele artikelen. Het befaamde *Postscarcity Anarchism* uit 1971 is een bundeling teksten uit de jaren zestig. Ze bezorgen Bookchin een zekere faam in brede kringen, en een reputatie van belangrijke denker over strategie en taktiek van het anarchisme. Later werk versterkt die positie. Pogingen van critici in de jaren tachtig om Bookchin te diskwalificeren, hebben nauwelijks effect op de waardering voor diens werk. Maar *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism, an Unbridgeable Chasm* uit 1995 bezegelt de debatten rond Bookchin en zijn status in de anarchistische beweging. Voor- en tegenstanders zitten daarna in hun loopgraven vast en komen er niet meer uit. Het boek doet Bookchin meer aanhang verliezen dan enig ander geschrift. Hij schrijft in datzelfde jaar nog een ander belangrijk boek, dat de titel draagt *Re-enchanting Humanity*. Het behoort ongetwijfeld tot zijn beste boeken, en hij was er zelf heel teveden over. Het heeft echter niet de aandacht gekregen die het had verdiend en is overschaduwd door het debat over lifestyle anarchism.

Bookchin heeft in Nederland even gemengde reacties opgeroepen als in andere landen. Zijn boeken hebben vooral mensen in twee verschillende milieus aangesproken. Op de eerste plaats anarchisten, op de tweede plaats mensen die zich in het milieudebat hebben gemengd. Die groepen zijn niet strikt van elkaar gescheiden. Deelnemers aan het milieudebat erkennen en waarderen over het algemeen de betekenis van de inzichten van de radicale sociale ecologie. Bookchin's unieke bijdragen aan het internationale debat hebben hem ook in Nederland waardering bezorgd. Hij is hier echter één van de vele stemmen, en waarschijnlijk mede vanwege zijn uitgesproken politieke opvattingen niet één van de belangrijkste.

Voor anarchisten ligt de zaak anders. Er zijn niet veel internationale voorbeelden waaraan anarchisten zich spiegelen. De polemiek over lifestyle anarchism is ook in Nederland gevoerd. Ze heeft de Nederlandse anarchisten behoorlijk verdeeld. Hoe waar Bookchin's observaties over hedendaagse anarchisme, technofobie en primitivisme ook zijn geweest, de debatten die vervolgens ontstonden waren niet verheffend. Het is de vraag wie er uiteindelijk beter van is geworden.

Omdat het Nederlandse anarchisme weinig gewicht heeft in het maatschappelijke debat en omdat het eco-anarchisme een minderheidspositie bekleedt in het milieudebat, is Bookchin's betekenis voor mensen in Nederland waarschijnlijk gering. *De AS* heeft in de loop der jaren wel ruim aandacht besteed aan het eco-anarchisme. Bookchin heeft hier de erkenning gekregen die hij verdient. Talloze artikelen in *De AS* verwijzen naar hem. Steeds zijn Bookchin's nieuwe boeken gesignaleerd en gerecenseerd. Eenmaal is een speciaal nummer aan hem gewijd – een eer die slechts weinigen bij leven en welzijn ten deel is gevallen. Bookchin heeft ons land een aantal malen bezocht, bijvoorbeeld in het voorjaar van 1981 en najaar 1990, mede op uitnodiging van redactieleden van *De AS*. Die hebben goede herinneringen aan die momenten. Bookchin's harde wijze van polemiseren past minder in de traditioneel wat gematigde toon die *De AS* kiest. Maar Bookchin's ideeën over evolutie, rationaliteit, dialectiek, sociale ecologie, zijn anti-kapitalisme, zijn politiek-economische analyses en zijn waardering voor het utopische anarchisme zijn zonder uitzondering thema's waarin ook de redactieleden van *De AS* zich herkennen.

Murray Bookchin is geschiedenis geworden. Aan anarchisten de mogelijkheid zijn ideeën vitaal te houden. Ze kunnen daarbij inspiratie ontlenen aan wat Bookchin schreef op een van de laatste pagina's van *Anarchism, Marxism and the Future of the Left* uit 1999:

'These days I have to admit to feeling something like a ghost from an age gone by. What compels me to fight this society is – of course, outrage over injustice, a love of freedom, and a feeling of responsibility for perpetuating and enlarging the human spirit – its beauty, creativity, and a latent capacity to improve the world.' Geen slecht motto, en iets om over na te denken als je even de weg kwijt bent.

In 1995 verschijnt een imposante studie

BRONNEN

Op het internet zijn veel reacties op de dood van Murray Bookchin terug te vinden. Hier een kleine selectie. De artikelen van Janet Biehl, *Murray Bookchin Obituary* en van Brian Tokar, *Murray Bookchin, visionary social theorist, dies at 85* zijn te vinden op de site van het Institute for Social Ecology www.social-ecology.org. Op die site overigens ook een bibliografisch overzicht van het werk van Bookchin.

Het artikel van Douglas Martin is te lezen op www.nytimes.com. Het vermeldt twee grappige details over Bookchin's leven: het feit dat hij in WOII als soldaat deel uitmaakte van de bewaking van de goudvoorraad van Fort Knox, en dat de FBI-agent Mark Felt, bekend geworden als Bob Woodward's Deep Throat in de Watergate affaire, één van de mannen was die ooit in Bookchin's appartement in Manhattan inbrak. Op de Belgische site www.yabasta.be/spip.php?article399 staat het artikel van Johny Lenaerts.

Het stuk van Karl-Ludwig Schibel, *Murray Bookchin ist gestorben* is te lezen op www.links-net.de.

Het artikel van Iain Mackay, *Bookchin remembered* staat op de site http://libcom.org.

Op YouTube is een videofragment van een tamelijk jonge Murray Bookchin te zien.

André Bons werkt aan een dissertatie over de radicale sociale ecologie van Murray Bookchin. Hij wil graag in contact komen met lezers van *De AS* die in het bezit zijn van brieven, foto's of ander materiaal van Murray Bookchin of die herinneringen koesteren aan Bookchin, met name aan zijn bezoeken aan Nederland. Dat kan via andre.bons@hetnet.nl

POËZIE ALS ORDEVERSTORING

Anarchisten rond Emile Verhaeren

Willie Verhoysen

De bloedige onderdrukking van de Parijse Commune in 1871 en de wrede taferelen van officiële moord op weerloze communards maakt op grote delen van de bevolking een diepe indruk aan het einde van de 19de eeuw. Het martelaarschap van de communards speelt in het collectieve geheugen van de progressieven dan ook lange tijd een rol van betekenis. Nimmer schijnt tegengeweld zo geoorloofd[1]*. Aan het einde van de 19de eeuw voegen verschillende individuen, niet zelden geïnspireerd door het anarchisme, de daad bij het woord en plegen onder meer in Frankrijk enkele spraakmakende aanslagen. Vooral de aanslagen van Ravachol, Vaillant en Henry spreken tot de verbeelding, omdat ze met hun geweld beogen het maatschappelijk onrecht in de kijker te plaatsen. Deze sociale bewogenheid ontlokt aan het einde van de 19de eeuw bij verschillende Belgische intellectuelen, schrijvers en kunstenaars sympathie voor het anarchisme. Zo onder meer bij de bekende dichter Emile Verhaeren en de vriendenkring waarmee hij zich omringt. Onder redactie van David Gullentops en Hans Vandevoorde wordt in* Anarchisten rond Emile Verhaeren *deze anarchistische fase van de befaamde dichter tegen het licht gehouden, vooral met de bedoeling om het zogenaamde intellectuele-artistieke anarchisme van einde 19de en begin 20ste eeuw een eigen plaats in de geschiedenis te geven.*

over de geschiedenis van de anarchistische beweging in België van Jan Moulaert, getiteld *Rood en Zwart*. Moulaert stelt in zijn boek onder meer dat het anarchisme in België vooral geworteld is in de arbeidersbeweging. In die zin beschouwt hij het Belgische anarchisme eerder als anti-burgerlijk en anti-intellectueel. Het intellectuele en/of artistieke anarchisme krijgt in zijn boek dan ook geen aparte aandacht[2]. Dat wil niet zeggen dat Moulaert geen aandacht heeft voor de invloed van het anarchisme op intellectuelen en kunstenaars. Maar, zo stel Moulaert: 'De uitstraling van het anarchisme op de intellectuele en artiestieke avant-garde was in België niet zo intens.'[3] Gullentops meent daarentegen dat we wel degelijk een onderscheid moeten maken tussen het intellectuele-artistieke deel van de anarchistische beweging en het arbeidersanarchisme. Daarvoor wijst hij naar Verhaeren en de vriendenkring waarin hij vertoeft.

Emile Adolphus Gustavus Verhaeren wordt op 21 mei 1855 te Sint-Amands-a/d-Schelde geboren. Als zoon van een welgestelde familie, behoort hij tot de burgerij van het Scheldedorp. Hoewel de voertaal in het gezin Frans is, spreekt hij het dorpsdialect met zijn klasgenoten van de dorpsschool en de inwoners van Sint-Amands. Als dichter en criticus werkt Verhaeren mee aan verschillende Belgische en buitenlandse tijdschriften. Hij is onder meer kunst- en literatuurcriticus bij *L'Art Moderne* en redacteur van het vernieuwende tijdschrift *La Jeune Belgique*. Verhaeren wordt dé internationale vertolker en verslaggever van de culturele openheid en vernieuwing

in het Belgische artistieke gebeuren rond de eeuwwisseling. Met zijn kunstkritieken brengt hij jonge, veelbelovende kunstenaars, zoals James Ensor, onder de aandacht van het publiek.

Terwijl literaire en kunstkritische artikelen in een snel tempo uit zijn pen vloeien, verschijnt in 1883 Verhaerens eerste dichtbundel *Les Flamandes*.

Aan het einde van de 19de eeuw maakt een algemene sociale bewogenheid zich meester van intellectuelen, schrijvers en kunstenaars. Ook Verhaeren vindt dichterlijke inspiratie in het conflict tussen stad en platteland, onderdrukkers en onderdrukten.

Maar in 1914 – op het toppunt van zijn roem – breekt de Eerste Wereldoorlog uit. Als strijdbare pacifist klaagt hij in de dichtbundels *La Belgique sanglante*, *Parmi les Cendres* en *Les Ailes rouges de la Guerre*, de waanzin van de oorlog aan. Hij publiceert gedichten in de talrijke anti-Duitse propaganda en geeft voordrachten om de Frans-Belgische-Britse solidariteit te stimuleren. Zo ook op 26 november 1916 te Rouen. De volgende ochtend tracht de onstuimige, 61-jarige dichter op de binnenrijdende trein naar Parijs te springen. Hij verliest het evenwicht en glijdt onder de trein… Zijn beide benen worden vermorzeld en hij overlijdt ter plaatse.

Verhaeren heeft niet alleen enige tijd belangstelling voor het anarchisme gekoesterd, hij blijkt ook goed op de hoogte te zijn geweest van de libertaire ideologie. In dat spoor ontwikkelt hij een eigen theorie waarvan elementen bewaard zijn gebleven in sommige van zijn dichtbundels. Verhaeren meent dat de kunst wel degelijk kan bijdragen tot maatschappelijke veranderingen op voorwaarde dat ze op een niet rechtstreekse wijze te werk gaat. Door nieuwe artistieke expressievormen kan de lezer een andere perceptie van de realiteit ontwikkelen, waardoor alternatieve wereldbeelden kunnen ontstaan.

Met zijn anarchiserende opvattingen in een aantal van zijn dichtbundels oefent Verhaeren een grote invloed uit op talrijke dichters, schrijvers en kunstenaars die in belangrijke mate hebben bijgedragen tot avant-garde bewegingen als het futurisme, het expressionisme en het dadaïsme. Dankzij Verhaeren worden deze stromingen zich bewust van de relatie tussen de artistieke en de politieke revolutie: ook vormelijke veranderingen zijn in staat alternatieve wereldbeelden te scheppen. Verhaeren publiceert niet alleen veelvuldig in anarchistische bladen, hij wordt in diezelfde bladen ook veelvuldig geciteerd of zijn teksten dienen duidelijk als inspiratiebron.

Hij is overtuigd van de rol die de dichter te vervullen heeft in de strijd tegen de sociale wantoestanden en de politieke systemen van uitbuiting. Hij meent zelf te kunnen bijdragen aan een nieuw bestaan voor de mens. Dat anarchistische kunstenaars zoals Signac zich zijn teksten eigen maken, is voor hem een bevestiging van het feit dat hij de komende ommekeer helpt inluiden. Cruciaal is zijn werkwijze om de kunst op een autonome wijze aan deze veranderingen te laten deelnemen, namelijk door middel van de thematiek van de structuur en voornamelijk van de uitdrukkingsmodaliteiten zelf van zijn gedichten.

Ondanks zijn radicale overtuiging mijdt Verhaeren de maatschappelijke frontlinie en laat hij de barricades links liggen.[4] Centraal in Verhaerens anarchisme staat de utopische gedachte waarin elk individu wordt aangespoord om zich met eigen middelen en volgens zijn

eigen intensiteit voor te bereiden op de toekomstige harmonieuze samenleving. In wezen is de utopie voor Verhaeren niet anders dan de transpositie van een transcendent levensdoel in de reële existentie. Onontbeerlijk echter is het bewustzijn van de ellende en van het sociale onrecht, alsook de noodzaak om na grondige analyse en dissociatie van de bestanddelen, na eliminatie van vergissingen en gebreken, de maatschappij op een andere manier samen te stellen en te verbeteren.

STAD VERSUS PLATTELAND

Gullentops brengt het anarchisme van Verhaeren in verband met zijn aandacht voor de klassieke tweedeling tussen stad en platteland en beweert dat anarchistische geschriften zich voornamelijk richten tot de stedelijke bevolking. Daarmee geeft hij echter blijk van onvoldoende kennis van het anarchisme in Europa. Bijvoorbeeld in Nederland genoot Ferdinand Domela Nieuwenhuis een grote aanhang onder de landarbeiders in het agrarische Friesland.

De kunstenaars die in de kring rondom Verhaeren circuleren waaronder James Ensor, Frans Masereel en Henry van de Velde worden omwille van hun individualisme nogal eens in de libertaire hoek geplaatst. Het zijn vooral de individualistische en antipolitieke elementen van het anarchisme die een (tijdelijk) antwoord bieden op de esthetische vragen van verschillende kunstenaars. Dat gold ook voor Georges Eekhoud[5], die anarchist blijft tot aan het einde van zijn leven. Dit in tegenstelling tot de Franse symbolisten van de jaren negentig van de 19de eeuw die slechts tijdelijk met de anarchistische mode dweepten. Ook bij Verhaeren vloeit de sympathie voor het anarchisme na 1900 weg. Eekhoud heeft die koerswijziging van Verhaeren op een subtiele manier onder woorden gebracht. In enkele artikelen beschrijft Eekhoud hoe hij door Verhaeren wordt meegenomen naar de 'paus' van het Franse anarchisme Jean Grave. Vervolgens beschrijft Eekhoud hoe hij door dezelfde Verhaeren in 1910 werd voorgesteld aan een andere vriend: koning Albert I. De afstand die Verhaeren heeft afgelegd van Grave naar Albert, kan moeilijk groter zijn. Aan het einde van zijn leven onderhoudt Verhaeren niet alleen goede contacten met het Belgische vorstenhuis, hij maakt dan ook deel uit van het establishment.

Omdat rond 1900 de sympathie voor de gewelddaden wegebt, zoals bij de hoofdrolspeler van dit boek het geval is, ontstaat het beeld dat het intellectuele artistieke anarchisme daarmee uitgestorven is. Maar volgens Gullentops dienen we dat zwart-wit beeld bij te kleuren. Hij ziet tussen 1895 en 1905 een grote verspreiding van de intellectuele libertaire beweging, die hand in hand gaat met de internationale opgang van het syndicalistisch anarchisme. Vooral Brussel is de bakermat van de geschoolde anarchisten onder invloed van de vermaarde anarchistische geograaf Eliseé Reclus die les geeft aan de Université Nouvelle. Niet alleen Eekhoud staat in contact met Reclus, ook de jonge August Vermeylen bezoekt zijn lessen, gaat met hem wandelen en naar het theater[6].

Gullentops en Vandevoorde vestigen met hun boek de aandacht op een onrustig tijdvak in de geschiedenis. Daarmee hebben ze een interessant terrein aangeboord en brengen ze enkele aspecten aan het licht die in het algemene verhaal van de geschiedenis van de socialistische beweging tot nu toe weinig aan bod zijn gekomen[7]. Echter in zoverre we kunnen spreken van een intellectuele en artistieke onderstroom in de anarchistische beweging, beperkt zich dat vooral tot Vlaanderen met de bladen *Van Nu en Straks* en *Ontwaking*. Beide bladen blijken geen eendagsvliegen te zijn, maar staan wel grotendeels los van 'proletarische' beweging. Hoewel de Antwerpse anarchistische groep De Kapel/Ontwaking aanvankelijk wel enkele arbeiders telt.[8] Toch slagen Gullentops en Vandevoorde er niet overtuigend in om de stelling van Jan Moulaert, dat het Belgische anarchisme eind 19de en begin 20ste eeuw overwegend een arbeidersanarchisme is, op de helling te plaatsen.

De houding van de hoofdrolspeler van dit boek is daarvoor illustratief. Verhaeren koketteert slechts een beperkte tijd met het anarchisme, bovendien houdt hij zich ver van het maatschappelijke veld. Het gaat bij hem vooral om de maximale individuele ontplooiing van het individu en hij oefent daarmee ontegensprekelijk invloed uit op andere individuele kunstenaars. Noch het anarchisme van Verhaeren, noch dat van zijn vrienden, heeft een wezenlijke en of duurzame invloed uitgeoefend op de richting van de Belgische anarchistische beweging. Er is dan ook beslist geen sprake geweest van een aparte intellectuele artistieke anarchistische beweging, wel van een kortstondige onderstroom.

David Gullentops en Hans Vandevoorde (red), Anarchisten rond Emile Verhaeren; VUB press, Brussel 2005.

NOTEN

(1) We mogen niet vergeten dat tirannenmoord op velerlei gronden door uiteenlopende politieke richtingen was goedgekeurd. Zelfs het christendom onderscheidde zich daarbij niet van de politieke stromingen. (2) 'De Belgische anarchistische beweging (…) was een uitgesproken proletarische beweging van arbeiders uit ambachtelijke en industriële sectoren', (…) met een 'antiburgerlijke houding.' Zie Moulaert, *Rood en Zwart,* pagina 424.(3) Zie Moulaert, pagina 150. Dat de invloed van het anarchisme op de intellectuelen en kunstenaars in België minder intens was, kwam onder meer door het ontbreken van echte boegbeelden én door de sterke concurrentie van de socialistische partij. (4) Overigens koketteerden Verhaeren en Eekhoud vooral in het buitenland, Frankrijk, met het anarchisme en bezochten ze in Brussel het (socialistische volkshuis. Zie Moulaert, pagina 424. (5) Vandevoorde vraagt zich eerst af of Eekhoud wel als een anarchist betiteld kan worden. Volgens Vandevoorde kan dat pas wanneer blijkt dat zijn werk van anarchisme getuigt, ofwel door er inspiratie uit te putten, ofwel door een anarchistische levenshouding uit te dragen of tot in de vorm de afwijking van de norm te cultiveren. Maar Vandevoorde laat wel na om te beschrijven wanneer volgens hem een werk of een levenshouding van anarchisme getuigt. Zie Gullentops en Vandevoorde, pagina 128. (6) De invloed van Reclus bleef evenwel beperkt tot enkele intellectuelen en kunstenaars. Zie Moulaert, pagina 424-425. (7) Zonder meer ontsierend zijn de inleidende pagina's van Gullentops en Vandevoorde (pagina 7-9) waar ze inzoomen op een affiche die een stereotiep beeld schetst van het anarchisme: anarchisten zijn bommengooiers die onschuldige burgers in koelen bloede doden. Problematisch wordt het wanneer ze de anarchistische filosofen Kropotkin en Reclus moreel hiervoor verantwoordelijk stellen omwille van hun pleidooi voor de 'propaganda van daad' als een revolutionaire tactiek. 'Desnoods door onwettelijke acties moesten de bestaande instellingen worden vernietigd.' Daarbij vergeten Gullentops en Vandevoorde gemakshalve twee zaken. Zelfs stakingen en betogingen zijn in die tijd onwettelijke acties. Onwettelijke acties zijn dan ook veelal het enige middel dat de ontluikende arbeidersbeweging ter beschikking staat om hervormingen af te dwingen. In de tweede plaats veronachtzamen Gullentops en Vandevoorde echter dat noch Kropotkin noch Reclus zich ooit vereenzelvigd hebben met de 'blinde' aanslagen van Ravachol, Vaillant en Henry. (8) Zie Gullentops en Vandevoorde, pagina 141.

HAD ISRAËL ANDERE MOGELIJKHEDEN?

‘Wat voor mogelijkheden had Israël met acht Israëliërs gedood bij de eerste dag van de aanval van Hezbollah?’, vraagt de Israëlische oud-ambassadeur Shimshon Arad in *NRC Handelsblad* van 17 juli 2006. Ik wil proberen een concreet antwoord op deze vraag te geven.

Aangezien er nooit een vredesverdrag tussen Libanon en Israël gesloten is is de ‘grens’ tussen beide landen formeel te omschrijven als de bestandslijn die samenvalt met de oude internationale grens. Door de aanval van Hezbollah is het bestand door de Libanon geschonden. Israël had dit aan de regering van de Libanon en aan de Veiligheidsraad kunnen berichten en daar het volgende aan kunnen toevoegen.

‘Aangezien het bestand is verbroken en twee Israëlische soldaten krijgsgevangen zijn gemaakt bezetten wij twee vierkante kilometer Libanees grondgebied. Voor elke dag dat deze militairen langer gevangen worden gehouden bezetten wij telkens één vierkante kilometer meer. Na elke raketaanval bezetten wij een halve vierkante kilometer, voor elke gewonde die daarbij valt een verdere halve kilometer, voor elke dode twee kilometer. Graag willen wij een nieuw bestand en we zullen dan de helft van het inmiddels door ons bezette gebied overdragen aan de Libanese regering. Over de andere helft kan onderhandeld worden tijdens besprekingen over een definitief vredesverdrag.’

Het komt mij voor dat indien Israël de daad bij deze woorden had gevoegd de positie van Hezbollah in Libanon verzwakt zou zijn, de infrastructuur van het land intact zou zijn gelaten, de levens van honderden onschuldige burgers gespaard zou zijn, tienduidzenden anderen de trauma’s die vluchten, bombardementen en oorlog met zich meebrengen bespaard zouden zijn gebleven en het internationale aanzien van Israël geen schade zou hebben opgelopen, integendeel.

Rudolf de Jong

PARTIJ VOOR DE DIEREN

‘Het leven gaat boven het geld.’ Dit is het motto en de rode draad door het programma van de Partij voor de Dieren, die met twee zetels in de Tweede Kamer is gekomen na de verkiezingen van 22 november jongstleden. Het leven boven het geld – een ethische gedachte, die natuurlijk niet alleen beperkt is tot de andere levende aardbewoners. Dierenbevrijding kan alleen samengaan met mensenbevrijding – dit is uitgebreid aan de orde gweest in *De AS* 124. Omdat het kapitalisme nu juist het primaat van dode dingen – op geld waardeerbaar – inhoudt, kan de consequentie van deze ethiek slechts tot afwijzing van het kapitalisme leiden.

Het anarchisme heeft in Nederland altijd een sterk ethische inslag gehad, en deze humanitaire ethiek strekte zich steeds ook uit tot dieren. Vegetarisme sprak voor velen vanzelf. Bestrijding van vivisectie, bonthandel en dierenmishandeling tot het verzet tegen de bio-industrie van vandaag zijn vaste thema’s voor anarchisten in Nederland. En veelbetekenend citeert Marianne Thieme, oprichtster van en nu Kamerlid voor de Partij voor de Dieren, Tolstoj: zolang er slachthuizen zijn, zullen er slagvelden zijn.

Zonder het te weten of misschien ook te willen weten draagt deze parlementaire vertegenwoordiging van dierenrechten de traditie van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Titia van der Tuuk, Marie Jungius, Felix Ortt, Jac. van Rees, Louis Bähler, J.J. Hof en Clara Meijer-Wichmann mee (en deze opsomming is zeker niet volledig). In donkere tijden is deze opmerkelijke ontwikkeling iets om met enig plezier vast te stellen – en laten we hopen dat de vertegenwoordigsters van de Partij voor de Dieren hun motto trouw blijven.

André de Raaij

Zie! De maan schijnt door de bomen, makkers staakt uw wild geraas!

‘Spanje kan ook na zeventig jaar allerminst vergeten en vergeven’ schreef de *NRC* een half jaar geleden op 22 juli 2006: ‘De oudsten van Casas Viejas (…) herinneren zich de gebeurtenissen van 10 januari 1933 nog precies. Juana Benitez (87) was een dertienjarig hulpje in de bakkerij toen de agenten van de Guardia Civil het dorp binnenvielen en het huisje van de anarchistische dagloner “Seisdedos” (Zesvingers) omsingelden, met een mitrailleur doorzeefden en in brand staken. (…) De brute moordpartij in Casa Viejas werd wereldwijd beroemd als een van de opmaten voor de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939), waarvan deze week in Spanje de zeventigste verjaardag werd herdacht. (…) Zeventig jaar later blijkt de burgeroorlog allerminst vergeten en vergeven, zo bleek naar aanleiding van het ontwerp voor de “Wet op het Historisch Geheugen” dat de linkse regering-Zapatero voorbereidt. De premier wiens grootvader werd gedood door Franco’s troepen, wil de slachtoffers van de burgeroorlog en de dictatuur alsnog in ere herstellen. (…) De conservatieve oppositieleider Mariano Rajoy reageerde deze week woedend. (…) “We moeten ons met elkaar verzoenen en de mensen niet tegen elkaar opzetten.” Juan Pérez (72) is de zoon van La Libertaria, Zesvingers was zijn overgrootvader. De kritiek van rechts begrijpt hij niet. “Mijn moeder, mijn vader, mijn grootvader, mijn grootmoeder: ik heb ze allemaal verloren. Hoe kunnen ze zoiets zeggen?”’

Spanje is ook het thema van *Buiten de Orde* (www.buitendeorde.nl) 17/2, zomer 2006. Daarin onder meer een boeiend verslag van Coen Wever over zijn verblijf in Granada en een open brief van *De AS*-redactrice Hanneke Willemse aan de regisseur van de film El perro negro. Niets met Spanje te doen heeft, maar niet minder interessant is het interview met Dirk Sluijs, alias Don Fabulist, een zeer sympathieke vagebond. Buiten de Orde 17/3, herfst 2006, begin december van de persen gerold, gaat voor een deel over ‘anarcho-primitivisme’.

Meer over Spanje, met name de Spaanse burgeroorlog vind je op anarchistische themazenders op internet, zie www.londonfree.tv. Research on Anarchism meldt op 26 oktober dat je er ook terecht kunt voor anarchistische geschiedenis, en Chomsky.

In de zomer vergastte het VPRO-programma Zomergasten me 31 juli 2006 op de eerste bewegende beelden van Emma Goldman. Het fragment kwam uit een documentaire over Goldman van Hans Keller uit 1979 (wie heeft deze documentaire?). Als journalisten, die haar uithoren over de politieke situatie in de wereld, haar vragen ‘Wat vindt u van Italië?’, antwoordt zij glashelder: ‘Een mooi land, zonder Mussolini’. De rubriek Zomerkijker van de *NRC* blikt een dag later terug op de Zomergast van die avond, PvdA-politica Jeltje van Nieuwenenhoven: ‘(…) verder lijdt zo’n tv-avond natuurlijk onder vriendelijkheden en beleefdheden, zeker met een behoedzaam politica als van Nieuwenhoven. (…) We zagen twee fenomenale speeches van Tony Blair, na de dood van prinses Diana en over Irak. Beide helemaal ingestudeerd en vooral geoefend, maar daarom minder “echt”? Een beetje wel, vond van Nieuwenhoven, maar niet heel erg. “Dit is leiderschap, hij doet zijn werk heel goed. (…)”.’ Het was natuurlijk ordinaire volksverlakkerij.

ZOZ (www.omslag.nl) nummer 73, juni 2006, citeert een onderzoek naar LETS-kringen: ‘Ruilproject leidt tot duurzame contacten. (…) Een LET-systeem waaraan ook asielzoekers actief deelnemen kan een stevige basis zijn voor interculturele ontmoetingen. (…) Het project doorbrak de geïsoleerde positie van asielzoekers en betrok hen bij hun omgeving’.

Verder las ik in dat nummer: ‘Britten gaan steeds gezonder eten. Dat blijkt mede het resultaat van de succesvolle tv-programma’s van topkok Jamie Oliver, die een campagne voert om te zorgen dat kinderen die op een

school eten, alleen nog maar gezonde maaltijden voorgeschoteld krijgen. (…) McDonald’s heeft ook zaken moeten sluiten, (…) en wijt dat aan een rage voor gezonde voeding.’

Anarchisten hebben baarden, dat stereotype buit de Norwich Anarchist Bookfair uit in haar aankondiging in Freedom Press (www.freedompress.org.uk) op 3 juni: ‘Vrije toegang, baarden optioneel’.
Pacifisten hebben, is mijn ervaring, vaker baarden dan anarchisten, maar wat is hun stereotype? *In Peace Brigades International* (www.peacebrigades.nl) nummer 2, najaar 2006, viel mijn oog op het artikel ‘Alle agressie komt voort uit angst’: ‘Die angst kan de vorm aannemen van woede, heerszucht, jaloezie enzovoorts. Elke aanval zie ik als een vraag om hulp, misschien zonder dat de aanvaller het zelf beseft. Als die hulpvraag door de aangevallene niet wordt herkend gaat die meestal op zijn beurt – ook gevoerd door angst – over tot een tegenaanval, ofwel zelfverdediging (…) De tegenovergestelde emotie van angst is liefde. PBI probeert van daaruit te werken.’ Deze, in wezen door en door christelijke analyse gaat geheel voorbij aan de evolutionaire basis van agressie, en werkt mij tamelijk op de zenuwen.
Het meest prikkelend vond ik de afgelopen periode de bewerking van de Socrates-lezing ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van het Humanistisch Verbond in de *NRC* van 2/12, met als titel ‘Zelfspot als sleutel tot beschaving’: ‘Zelfspot is een noodzakelijke component van pragmatisch, leefbaar idealisme. Goede bedoelingen zijn nu eenmaal geen garantie voor goede gevolgen, en al helemaal niet in een onvoorspelbare wereld als de onze. Als het maakbaarheidsgeloof uit de vorige eeuw ons iets heeft kunnen leren, is het dat er veel geklungel is in dit ondermaanse. (…) Met een beetje zelfspot houd je idealisme beter vol en vermijd je dat idealisme onderdrukking van anderen rechtvaardigt. (…) Maar niet iedereen hoeft het altijd en in gelijke mate te beoefenen. Belangrijker is dat er mensen zijn die een voorbeeld kunnen zijn, en anderen kunnen inspireren om ook even om zichzelf te glimlachen. Voorbeelden van dergelijke geslaagde beschavingspogingen waren ooit Monty Python en Koot en Bie. Meer hedendaagse voorbeelden zijn de film Shouf Shouf Habibi (…).’
Zelfspot beoefenen, iets voor de donkere wintermaanden!
Peter Lanser

HARD RAIN 1

Met ingang van dit nummer start De AS met een tweede bladenrubriek, ‘Hard Rain’, naar een song van Bob Dylan uit 1963. In deze eerste aflevering is Israel het actuele thema.
Hans Ramaer zal voornamelijk papieren tijdschriften bespreken.
In de bestaande bladenrubriek Bladspiegel zal P’tje Lanser vooral aandacht besteden aan digitale bladen en websites. (Redactie)

Alsof er nooit iets verandert! In het opinieweekblad *Vrij Nederland* van 29 juli herinnert Max van Weezel zich de zomer van 1982: het was bloedheet en Israel viel Libanon binnen. En deze zomer was het niet anders. Weer betoogt de regering in Jeruzalem dat ze het betreurt dat er burgerslachtoffers vallen, Maar ja, dan hadden de Libanezen zich maar niet door terroristen moeten laten gijzelen. Alleen de naam van de terroristen is veranderd. De nationalistische maar seculiere PLO heeft plaatsgemaakt voor de orthodox-religieuze Hezbollah (de partij van God). Het Midden-Oosten is er in bijna een kwart-eeuw niet echt op vooruit gegaan. Nooit was de wereldopinie zo verbolgen over de Israelische politiek. Zelfs de onschuldige Israelische burgers die in Haifa en de dorpen in het noorden van Israel dodelijk getroffen werden door de raketten van Hezbollah kunnen weinig aan die boosheid afdoen.
Aflevering 16 van het Engelse blad *Freedom* (anarchist news and views) bericht over acties van de Israelische vredesbeweging tegen de inval in Libanon, onder meer door de Women in Black die al sinds 1988 demonstreren tegen de oorlogspolitiek. Een van die acties was een blokkade van een luchtmachtbasis in Ramat door enige tientallen anarchisten. Verder keert Freedom (www.freedompress.org.uk) zich in een commentaar tegen solidariteit met Hezbollah. ‘Dat is geen volk maar een militie die Israelische burgers doodt met raketten en zelfmoordterroristen op pad stuurt. Daardoor wordt de Israelische staat indirect versterkt.’
Hoewel ik de standpunten van De Fabel van de Illegaal (www.defabel.nl) over migratie en bevolkingspolitiek niet deel vind ik het gelijknamige blad van deze organisatie altijd de moeite van het lezen waard. In nummer 79 verzet *De Fabel van de Illegaal* zich evenals Freedom tegen linkse solidariteit met Hezbollah. Het is, aldus redacteur Eric Krebbers, een religieus-fascistische beweging waarvan de leider Nasrallah een uitgesproken antisemiet is, die roept dat alle joden zich in Israel moeten verzamelen. Ze behoeven dan niet wereldwijd achtervolgd te worden, zegt holocaust-ontkenner Nasrallah. In Nederland, aldus Krebbers, heeft Hezbollah onder meer de steun van de extreem-rechtse Nederlandse Volks Unie.
De antropoloog Hans Feddema, buitenlandspecialist van GroenLinks en redactielid van *Geweldloze Kracht*, het blad van de vredesorganisatie SVAG (www.geweldloosactief.nl) heb ik leren kennen als een principieel pacifist. In nummer 2 van dat blad met de ondertitel ‘Voor een cultuur van vrede en geweldloze weerbaarheid’ zegt Feddema dat hij zich zorgen maakt over de toekomst van Israel. ‘Niet dat een Arabisch land Israel militair een nederlaag kan toebrengen. Nee, ik bedoel het
spiritueel en politiek. Het eerste vanwege de verharding in dit land (…) en politiek door het te zeer centraal stellen van arrogantie, macht en geweld in plaats van zijn heil te zoeken in vriendschap met Palestijnen en Arabieren via eerlijk delen en vreedzame samenwerking.’
Over zich zorgen maken gesproken…, kort nadat ik het artikel van Feddema las, kwam ik in *NRC Handelsblad* (19.10.06) een berichtje tegen over een in opdracht van de BBC onder 27.000 mensen gehouden peiling inzake de aanvaardbaarheid van martelen. Het land met de meeste inwoners die marteling ‘tot op
zekere hoogte’ toelaatbaar vinden, is Israel (43 procent).
Nederland is niet onderzocht, maar in Italie is dat percentage ruim de helft lager. *De Volkskrant* (24.10.06) bericht dat de extreemrechtse partij Yisrael Beiteinu van de Russische immigrant Lieberman toetreedt tot de Israelische regering. Lieberman is door zijn anti-Arabische uitspraken de meest populaire politicus in Israel. Hij wil alle Israelische Arabieren naar Palestina deporteren om een joodse monocultuur te scheppen. Israelische parlementsleden die contacten onderhouden met de Palestijnse Hamasbeweging moeten worden geëxecuteerd en het ontmantelen van illegale joodse nederzettingen op de bezette Westelijke Jordaanoever moet onmiddelijk worden stopgezet. Dat laatste is inderdaad inmiddels gebeurd.
Dat brengt me weer bij het hoopgevende verzet van kleine groepen Israeli’s tegen deze waanzin. In het eerder genoemde nummer van Geweldloze Kracht wordt gemeld dat de door Israeli’s en Palestijnen opgerichte organisatie Combatants for Peace nu 120 leden heeft en nieuwe geweldloze acties voorbereidt. Een ander hoopgevend initiatief is Breaking the Silence een organisatie van Israelische oud-dienstplichtigen, die sinds 2004 de Israelische bevolking proberen te doordringen van wat er werkelijk gebeurd in Hebron, Nablus en al die andere steden en dorpen die het televisiejournaal halen door de eindeloos repeterende legeroperaties in de bezette Palestijnse gebieden. Nodeloze geweldplegingen en vernederingen van

Palestijnen zijn daarbij eerder regel dan uitzondering, aldus de Volkskrant (13.10.06). Met een fototentoonstelling over het soldatenleven deed Breaking the Silence twee jaar geleden voor het eerst van zich spreken. De foto's, gecombineerd met getuigenissen van militairen op video, waren onlangs in Amsterdam te zien. En dan is er natuurlijk nog de Israelische actiegroep Anarchisten tegen de Muur (zie het artikel daarover in *De AS* 148/149). In nieuwsbrief nummer 3 van de Nederlandse afdeling van Anarchist Black Cross wordt financiele steun gevraagd voor deze Israelische anarchisten. Veertig rechtszaken leverden talloze veroordelingen met verstrekkende gevolgen op. Meer daarover is te vinden op www.awalls.org en op de website van devrije.nl. ABC Amsterdam (postbus 16521, 1001 RA Amsterdam) roept op een bijdrage over te maken via gironummer 5171886.

In verkorte vorm is het eerder genoemde artikel van Feddema ook te vinden in nummer 417 (oktober) van *Kleintje Muurkrant* dat zich 'onafhankelijk maandblad dat aanzet tot zelfstandig kritisch denken en handelen' noemt (www.stelling.nl/kleintje).

In datzelfde nummer tevens een informatief artikel van 'zionismecriticus' Peter Edel over de Turks-Israelische oliehandel. Er bestaan namelijk vergevorderde plannen om een onderzeese oliepijpleiding aan te leggen tussen de Turkse plaats Ceyhan en het Israelische Ashkalon. Op die manier kan olie uit de Kaspische Zee ongestoord van Turkije naar Israel vloeien. Zoals bekend is Turkije het enige met Israel bevriende land in het Midden-Oosten en het zal dan ook geen toeval zijn dat Israel zich muisstil houdt over de massamoord op de Armeniers en de repressie van de Koerden.

In de septembernummers 17 en 18 van Freedom vraagt James Horrox aandacht voor de Israelische kibboetsim-beweging (zie daarvoor ook *De AS* 97 over Israel). Leek het er decennialang op dat de kibboetsidealen een stille dood stierven, volgens Horrox is er sprake van herlevende anarchistische invloeden met als voorbeeld de kibboets Tamuz, 25 km westelijk van Jeruzalem. Binnenkort publiceert AK Press (www.akuk.com) zijn boek *A Living Revolution* over de kibboetsim.

Tot slot kort ander nieuws. Nummer 416 (september) van Kleintje Muurkrant bevat een felle kritiek op Fabel-redacteur Krebbers. Deze leest niet goed of wil niet goed lezen wat Peter Singer schrijft, aldus deze kritiek. Geheel ten onrechte wordt Singer dan ook in de extreem-rechtse hoek weggezet (zie voor Singer over ethiek en dierenrechten ook *De AS* 139/139).

In nummer 7 van *De Vrijdenker*, zoals het tijdschrift van de jubilerende vrijdenkersorganisatie De Vrije Gedachte (www.devrijegedachte.nl) sinds enige tijd heet, wordt aandacht besteed aan het feit dat 75 jaar geleden (op 31 augustus 1931) het Domela Nieuwenhuis-monument in Amsterdam werd onthuld. Er werd door twee arbeiderszangverenigingen een feestelijk lied ten gehore gebracht. Dit lied 'Visioen' was van de hand van de in de kring van vrijdenkers en anarchisten bekende dichter Jac. Knap (Jac. Erka). In nummer 8 (oktober) schrijft Wim de Lobel over de jaren vijftig toen hij 'los van God' kwam en de vrijdenkers ontdekte. En in nummer 5 publiceert Thom Holterman een artikel over de Franse filosoof en atheïst Michel Onfray.

Een aardig boekje met informatie over anarchisten en anarchisme met bovendien een lijst met (web)adressen en boektitels voor diegenen die zich in het onderwerp willen verdiepen is samengesteld en uitgebracht door de Utrechtse groep Ithaka, postbus 1338, 3500 BH Utrecht/ithaka@deds.nl. Het boekje dient ter begeleiding van een anarchismetentoonstelling maar kan ook afzonderlijk gelezen worden.

De titel is *Anarchisten aan het woord. Over hoe te leven zonder overheersen of je te laten overheersen.*

Hans Ramaer

UIT HET LAND VAN PROUDHON 2

In het Franse weekblad *Le Monde libertaire* vindt men, in de nrs 1439 tot 1445 (mei/juli 2006), de gebruikelijke actuele en maatschappelijke onderwerpen behandeld zoals: ontneming van verworven rechten, werkloosheid en ontslagen, immigratie problematiek. Daar tussendoor aandacht voor syndicalisme, het conflict tussen Israël en Libanon/Palestina en het wereldvoetbaltoernooi van zomer 2006 in relatie tot politiek en prostitutie. Het bijzondere nummer 30 (juli/september 2006) is overwegend gewijd aan Spanje 1936… Er was eens de revolutie.

De beweegreden voor een anarchistisch blad als *Le Monde libertaire* om te publiceren over sport en het wereldvoetbaltoernooi van zomer 2006 is ingegeven door de kwalijke kanten eraan. Zo levert dat sportevenement de aanleiding om te publiceren over de strijd tegen vrouwenhandel en vrouwen als koopwaar. Dat treft men vooral in de prostitutie aan. Het was kennelijk de gewoonste zaak om direct naast het hoofdstadion voor de wereldkampioenschappen voetbal 2006 in Berlijn tevens een megabordeel te bouwen van 3000 vierkante meter, waarin 650 mannen tegelijk terecht konden (zie nrs 1440 en 1441). De volstrekte vercommercialisering van sport en bovenal voetbal krijgt vervolgens aandacht in nr. 1443.

Dan sport en politiek. Men vindt daarover meer in een ontluisterend stuk in het genoemde Spanje-nummer. Zoals aan de titel ervan is af te lezen houdt zich dat bezig met zaken in 1936. In dat jaar vallen in de zomer onder meer samen het uitbreken van de Spaanse burgeroorlog en de Olympische Spelen. Die Spelen worden in nazi-Duitsland, in Berlijn, georganiseerd. Maar er worden ook alternatieve Olympische Spelen gehouden in Barcelona. In dat zelfde jaar had het linkse Franse Volksfront de verkiezingen gewonnen, dit mede dankzij stakingen en fabrieksbezettingen in mei 1936. De Spelen in Barcelona zouden voor de Franse socialisten en communisten de mogelijkheid vormen om een geweldige propagandistische daad te stellen… zonder risico. Maar wat beslist de linkse, Franse regering Blum? We gaan naar Berlijn. Tijdens de opening van de Olympische Spelen aldaar was het de Franse sportlieden door de regering Blum toegestaan te defileren met gestrekte arm om te salueren naar Hitler. Kortom, zo besluit de auteur van dat overzicht, de gebruikelijke routine van de socaal-democratie.

Het wordt niet voor het eerst opgemerkt als socialisten en communisten eenmaal deelhebben aan regeringsmacht, dat zij dan terugkrabbelen voor het werkgeversfront, de bourgeoisie, extreem rechts, het religieuze obscurantisme en het militarisme. Heb ik het goed begrepen, dan accepteert bijvoorbeeld de Nederlandse SP nu ook de NAVO om regeringsdeelname niet in der weg te staan. Capitulatie, verraad, failliete ideologie…, de mythe van Léon Blum en die van anderen, ontsnapt er niet aan.

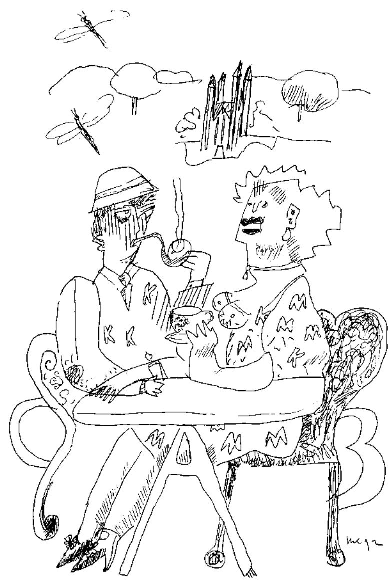
Het gaat hier om het verleden, zeker, maar in nr. 1443 wordt al aangekondigd: gisteren evenals heden, de (politieke) macht is vervloekt. In dat nummer over een van de socialistische pretendenten voor het Franse presidentsschap (verkiezingen begin 2007), Ségolène Royal, onder de titel 'Socialisme en Barbarij'. Over haar: 'Zij maakt een rechtse kandidaat acceptabel' – een uitspraak van haar rechtse opponent Sarkozy overigens… Is het in Nederland dan allemaal anders? Daar worden toch ook alleen maar landelijke verkiezingen gehouden om de andere kandidaat niet te laten winnen…

Na de zomervakantie begon, net als in Nederland, ook in Frankrijk weer een nieuw schooljaar. In *Le Monde libertaire* in verschillende afleveringen daarvoor aandacht, maar in dit geval ook in *Le Monde de l'éducation* (nr. 349, juli/augustus 2006). Het betreft een heel ruim opgezet nummer over allerlei onderwijsideeën in een veelheid van onderwijssystemen. Een van de aardigste ideeën vond ik de 'onwetende meester'. Aan het woord daarover is de Franse filosoof J. Rancière. Hij geeft aan het idee te hebben aangetroffen bij

Joseph Jacotot (1770-1840). Deze Fransman verbleef als banneling in België waar hij, om aan de kost te komen, Frans moest leren aan leerlingen die alleen Nederlands spraken. Hij deed dat met behulp van een tweetalige tekst van een bepaalde schrijver. Hij ging er vanuit dat onderwijzen niet is uitleggen maar anderen in de positie brengen zichzelf wat te leren… Het is niet zo vreemd dat deze manier gezet wordt in de libertaire traditie.
Over kinderen, jongeren, leren en ervaringen opdoen gaat ook het nummer van *Réfractions* (nr. 16, mei 2006) onder de titel 'Les enfants, les jeunes… c'est l'anarchie!' (Kinderen, jongeren… dat is anarchie!). Réfractions is een driemaandelijks, libertair blad. Het houdt zich in meer theoretische zin bezig met onderwerpen, die direct of indirect op anarchistisch denken betrekking (kunnen) hebben. Als redacteuren kom je mensen tegen die ook voor *Le Monde libertaire* schrijven. In het genoemde nummer bijvoorbeeld over 'De directe democratie op school' en een opiniërend overzichtsartikel over scholing en opvoeding gezien door Rousseau, Helvetius en Godwin.
Hoewel het met een driemaandelijks blad moeilijk is om in te spelen op de actualiteit, vindt men er een uitgebreid artikel in dat een verklaring biedt voor wat er in de voorsteden van Parijs en andere grote steden van Frankrijk aan woede onder bepaalde groepen jongeren leeft. Met dat artikel als uitgangspunt berichtte ik over dat onderwerp eerder op de site van De Vrije, getiteld 'Opstand?' (zie: www.devrije.nl; klik op 'archief', zoek in oktober 2006).
De problematiek van libertair onderwijs en dito opvoeding krijgt eveneens ruime aandacht in de historische studie van Céline Beaudet, getiteld *Les milieux libres, Vivre en anarchiste à la Belle Époque en France* (uitgegeven door Les Éditons Libertaires, St.George d'Oléron, 2006, 244 blz.). Die studie gaat over een aantal kolonies die Franse anarchisten begin twintigste eeuw (de eerste in 1902) hebben opgezet. Al doende trachtten zij in de bestaande wereld te leven op een manier alsof zij al in de toekomstige maatschappij leefden. Zij pretendeerden daarbij niet te weten hoe die toekomstige maatschappij er uit zou zien. Wel wisten zij hoe die er niet zou uit zien…
In de gedetailleerde beschrijving van een aantal van die 'milieux libres' (vrije kringen, noem ik ze) zijn tevens denkbeelden van verschillende grondleggers verwerkt, handelend over diverse onderwerpen, zoals naturisme, vegetarisme, vrije liefde, anti-tabak, anti-alcohol. De meeste namen van die grondleggers zijn in Nederland niet of nauwelijks bekend, tenminste op een enkele na, zoals de Franse individueel anarchist E. Armand.
Als je zo aan de nieuwe maatschappij werkt, moet er van zelfsprekend ook een 'nieuwe mens' komen Om die mens zich in libertaire zin te laten ontwikkelen en opgroeien, moet opvoeding en scholing bijzondere aandacht krijgen. Ook die kant van de 'milieux libres' komt uitvoerig in het boek ter sprake mede door behandeling van diverse instituten en school/werkplaats ideeën (integraal onderwijs; natuurlijk moest ik denken aan het werk van Kees Boeke).
Al met al verwerkte Beaudet heel wat bronnenmateriaal voor haar tekst, waaronder politiearchieven. De politie werkte als de Nederlandse BVD (voorloper van de AIVD) zo stel ik mij voor. Dit blijkt ook uit het literaire maandblad *Lire* (nr. 348, september 2006; p. 40-45), dat de hand wist te leggen op oude politierapporten vanaf begin vorige eeuw over schrijvers als Verlaine, Rimbaud, Hugo, Breton en Colette. Allen waren verdacht vanwege hun sexuele geaardheid of tegendraadse politieke opvattingen. Vervolgens besteedt het oktobernummer van *Lire* (nr. 349; p. 28-41) uitgebreid aandacht aan het liefdesleven van een aantal van de voornoemde en andere Franse auteurs, aangevuld met een interview over het onderwerp met de psychoanalyticus Aldo Naouri. Het onderwerp sluit aardig aan bij het thema over vrije liefde als problematiek binnen de 'milieux libres'.

Tot slot een heel ander onderwerp en wel de vraag die Eric Grandvuinet zich stelt in zijn boek onder de titel *Qui veut détruire la Classe Moyenne?* ('Wie wil de middenklasse vernietigen?', uitgegeven bij Amalthée, Nantes, 2006; 158 blz.). Grandvuinet is docent economie en hij ergert zich aan de wijze waarop politici regelmatig zeggen hun best te doen voor de middenklasse. Die politici presenteren hun hervormingsplannen steeds vaker als goed voor de 'middenklasse'. Maar over wie gaat het dan? Het blijkt in feite een lege categorie. Waar het op neer komt is het vormen van mist, want alles draait om een ultra liberale economie waar de menselijkheid verloren is gegaan, aldus de auteur. Heden ten dage is de mens er alleen ten dienste van die economie. Men ontslaat duizenden arbeiders om de koers van de aandelen te doen stijgen. Dat soort zaken is aan de orde in het boek.
Grandvuinet heeft geen lopend verhaal geschreven. De onderwerpen buitelen over elkaar en vormt voor mij een warrig, maar sympathiek geheel. Meer dan eens wordt een alinea geopend met een pakkende zin, zoals: 'Onze maatschappij, zijn organisatie heeft onze levenswijze gevormd' of: 'Het doel van de televisie is de consument te formatteren'.
Deze laatste zin verwijst naar een uitspraak van de hoogste baas van de Franse televisiezender TF1, die in een interview zei: 'Wat wij aan Coca Cola verkopen is de tijd van beschikbare menselijke hersens. Aan ons is het ze beschikbaar te houden'.

Dit concept van neuro-marketing, zoals de auteur het noemt, kwam ook ter sprake in een interview met de sociopatholoog B. Stiegler, in het reeds genoemde *Le Monde de l'éducation* (nr. 349).
Thom Holterman

ANTON CONSTANDSE

Vijfentwintig jaar geleden verscheen *Het weerbarstige woord* van toenmalig *AS*-redacteur Anton Constandse. In dit boek met verzamelde essays uit o.a. *De Gids, Bzzlletin, Hollands Diep* en *De Nieuwe Linie* geeft Anton Constandse (1899-1985) zijn visie op het verband tussen de maatschappelijke invloed van ideologieën en van literair activisme, ontstaan door historische gebeurtenissen, tegen de achtergrond van de rol van het boek in de geschiedenis. Onlangs verscheen een herdruk van *Het weerbarstige woord* in de reeks Athenaeum Boekhandel Canon, een samenwerkingsverband van Athenaeum Boekhandel en de Amsterdam University Press. Deze reeks van modern-klassieke boeken (poëzie, essays, literatuurwetenschap) is opgezet om titels uit te brengen 'die al enige tijd niet meer leverbaar zijn en die het naar de opvatting van Athenaeum waard zijn om in ere te worden gehouden', zo meldt de uitgever.

In *Het weerbarstige woord* bespreekt Constandse de utopie van de persvrijheid, de historische betekenis van de (auto)biografie en pleit hij voor de literatuur van onder anderen Voltaire, Sartre en Zola. Ook behandelt hij uiterst kritisch de rol van het christendom, de bijbel en van de vrijmetselarij. Een benadering die, aldus Constandse 'een gevolg [is] van de anarcho-atheïstische mentaliteit van de auteur'.

De boeken die door Constandse worden besproken gaan verder dan 'het voegen van de daad bij het woord', zo schrijft hij. Het woord zelf is een daad, vervolgt hij, en 'de term "weerbarstig woord" betekent in die zin: een daad van verzet'.

Constandse was tijdens zijn leven weinig scheutig met informatie over zijn persoonlijke leven en omstandigheden. Des te aardiger is het dat hij dit boek begint met een overzicht van de drieëndertig boeken die op hem de meeste indruk hebben gemaakt en hij het boek afsluit met herinneringen aan zijn studie Spaans en zijn beleving van de Spaanstalige cultuur en praktijk in het interbellum.

Het is toe te juichen dat deze kritische benadering van diverse auteurs en van levensbeschouwlijke stromingen door Constandse, weer beschikbaar is. Zeker ook voor diegenen die geïnteresseerd zijn in het werk van Constandse, en in de visie die hij uitdraagt.

Deze titel wordt door Athenaeum weliswaar 'in ere gehouden', maar de prijs die de uitgever voor deze reprint durft te vragen, is ronduit schandalig. Voor lezerspubliek met een kleine beurs is deze uitgave op die manier niet echt toegankelijk. En dat kan van de goedbedoelde ABC-reeks toch niet de bedoeling zijn. (MS)

Anton Constandse, Het weerbarstige woord; Amsterdam, Atheneaeum Boekhandel Canon; 34,50 euro; ISBN-13: 978 90 5356 942 9

DE VERDEELDHEID VAN SPANJE

Zoals alle revoluties ging ook de revolutie die in juli 1936 in Barcelona volgde op de staatsgreep van de Spaanse militairen[1], vergezeld van een sociale omwenteling en een collectieve mobilisatie van de massa's in de straten. Een groot aantal commentaren én historici, van diverse pluimage en politieke opvattingen: van republikeinen en communisten tot fascisten, bestempelden deze revolutie tijdens de Spaanse burgeroorlog als een opstand van ongecontroleerde horden en het lompenproletariaat die Barcelona onderdompelden in irrationeel vandalisme, wanorde en anarchie en vooral een tomeloos geweld!

Ondanks de chaotische situatie,die volgde op de militaire staatsgreep, voltrok zich vanaf 19 juli 1936 in de stad een revolutie die een democratisering van het sociale leven betekende en was gebaseerd op een sterke identiteit van de arbeidersklasse in de (arbeiders) wijken. Die stedelijke transformatie was feitelijk een rechtstreekse voortzetting van de oudere antikapitalistische strijd van de Barcelonese arbeiders om meer rechten in de stad te verkrijgen. Straatmobilisaties en het oprichten van barricades, waren hierbij van groot belang alsook de cultuur van de directe actie, die teruggaat tot de jaren 1830.

De revolutie van juli 1936 was vooral een sociale omwenteling. Volgens diverse ooggetuigen[2] was Barcelona een andere stad geworden. Typische uitingen van burgerlijke cultuur verdwenen ten voordele van arbeidscultuur. De overheersende structuren en collectieve symbolen van de bourgeoisie werden gereorganiseerd, kregen andere bestemmingen of werden vernietigd. Dit laatste gold vooral voor hét machtssymbool bij uitstek: de katholieke kerk. Vele vertegenwoordigers van de kerk werden het slachtoffer van geweld.[3]

De aanval op de kerk was in sterke mate georganiseerd. Veel kerken kregen een andere bestemming, maar sommige werden afgebroken en of in brand gestoken, soms zelf gecontroleerd. Zo zijn er beelden van kerken die in brand werden gestoken, terwijl de reguliere brandweer toekeek om te vermijden dat de brand op andere gebouwen zou overslaan. Het is verder opmerkelijk dat in de gebieden waar de republikeinen en de socialisten een grotere invloed hadden dan de anarchisten, meer moorden tegen de katholieke geestelijkheid werden gepleegd. Overigens bestond bij geen enkele groepering in republikeins Spanje de intentie om de bourgeoisie als klasse fysiek te vernietigen ook niet de katholieke geestelijkheid.

De (historische) aanhangers van het idee dat de massa uitzinnig en dol was geworden, wijten het bloedvergieten, dat vooral de eerste maanden van de burgeroorlog plaatsvond, aan van het verdwijnen van orde en het (traditionele) gezag waardoor de macht letterlijk en figuurlijk op straat kwam te liggen bij een bevolking die in grote getale lid was van de anarcho-syndicalistische vakbond CNT[4]. De sociale revolutie die in Barcelona volgde op de militaire opstand, werd echter verfoeid door de republikeinen en ook de leiding van de sociaal-democratische beweging had hiermee veel moeite wegens het overwicht van de CNT. De communisten waren ronduit tegen de revolutie en bestreden deze met alle (militaire) middelen.

Het feit dat de anarcho-syndicalisten, als verdedigers van de revolutie, in alle opzichten de verliezende partij waren en als beweging nagenoeg vernietigd was na de burgeroorlog, heeft er beslist toe bijgedragen dat de omwenteling in Barcelona lang in een negatief daglicht werd geplaatst. Het idee van een waanzinnig geworden bevolking moest dat beeld onderstrepen, zodat dat we een dergelijke beweging in historisch opzicht niet serieus hoeven te nemen. Uit historisch onderzoek blijkt trouwens dat de meeste moorden die in Barcelona plaatsvonden niet op rekening geschreven mogen worden van de zogenaamde losgeslagen, ongecontroleerde massa. De meeste doden vielen onder handen van de republikeinse/socialistische autoriteiten in de militaire burcht van Montjuich[5].

Hoewel een groot deel van de bevolking gewapend was er geen sprake van blinde terreur. Het geweld werd in sterke mate bepaald door de waarden en normen in het wereldbeeld van de arbeiders. De proletarische identiteit was geënt op een ons-gevoel versus buitenstaanders die werden beschouwd als sociale en politieke vijanden. De slachtoffers van de revolutionaire terreur werden in de arbeiderswijken beschouwd als legitieme doelen van repressie omdat ze zolang hadden meegewerkt aan hun onderdrukking. Het volksgeweld kan ook geplaatst worden in de context van een cultuur van de autonome arbeidersklasse die in actie komt uit ongenoegen met de (nieuwe) machthebbers die bekeken werden als agenten van de oude elite en vijanden van de democratie.

Begin 1937 en zeker na mei 1937 verdween het revolutionaire karakter van Barcelona[6]. De bourgeoisiecultuur keerde terug. De barricades, dé symbolen bij uitstek van de macht van de arbeidersmilities, verdwenen en de privileges werden weer hersteld. Het duidelijk voorbeeld daarvan vormde het prestigieuze Ritz-hotel dat in juli 1936 was gecollectiviseerd en omgevormd tot een arbeiderspaleis, weer in handen kwam van de oude

eigenaars en opnieuw het exclusieve terrein werd van de burgerij. George Orwell die door een verwonding begin 1937 in Barcelona verbleef omschreef de nieuwe situatie als volgt: 'De "normale" verdeling van de samenleving tussen rijk en arm, bourgeoisie en lagere klasse werd hersteld en de bedelaars verschenen weer op straat.' Dit was het begin van een contrarevolutionair urbaan project dat was ingezet door de verenigde krachten van de traditionele republikeinen, de rechtervleugel van de socialisten en communisten en dat zijn hoogtepunt bereikte onder de dictatuur van Franco.

De mythe van de gek geworden bevolking wordt door de Britse historicus Chris Ealham onderuit gehaald in *The splintering of Spain*, waarvoor hij samen met Michael Richards een aantal artikelen verzamelde. In hun boek stellen Ealham en Richards dat de Spaanse burgeroorlog een complexe interactie was van nationale en lokale factoren die vorm en richting van de oorlog bepaalden. De verdeeldheid van Spanje was een gevolg van het ontelbaar aantal kloven in de samenleving van de jaren 1930. Volgens Ealham en Richards was de burgeroorlog beslist geen confrontatie tussen twee gemakkelijk te identificeren groepen en of ideeën, zoals wel vaker wordt gesteld.

Om het duale zwart-wit beeld over de Spaanse burgeroorlog te corrigeren vormt de bijdrage van Ealhma een mooie illustratie van de nuancering die nodig is. Het is van essentieel belang om het geheel van die factoren te vatten om een integraal beeld te krijgen over complexe Spaanse burgeroorlog. Het is de verdienste van Ealham en Richards om in hun boek een verscheiden blik te bieden op die burgeroorlog. Het is evenwel jammer dat enkele artikelen in hun boek niet echt overtuigen. Vooral de samenhang tussen de diverse artikelen komt niet goed uit de verf. Een manco waar samengestelde boeken wel vaker aan lijden. (WV)

Chris Ealham and Michael Richards (ed.), The splintering of Spain. Cultural history and the Spanish civil war,1936-1939, Cambridge 2005. 282 pagina's

NOTEN

(1) Dit jaar is het 70 jaar geleden dat de Spaanse burgeroorlog uitbrak. In Spanje zelf is die verjaring onder meer door de socialistische regering van Zapatero herdacht door een heel voorzichtig wetsvoorstel in te dienen waardoor eindelijk het onderzoek naar de moorden door de opstandelingen een juridisch kader krijgt. Zie hiervoor de Spaanse krant *El Pais* van 13 augustus 2006.

(2) Lees onder meer het boek van George Orwell, *Saluut aan Catalonië*, waarin hij verhaalt over zijn ervaringen in Barcelona en aan het front.

(3) Het onderzoek naar het antiklerikale geweld tijdens de Spaanse burgeroorlog wordt bemoeilijkt door de katholieke oorsprong van de bronnen.

Veel schriftelijke bronnen blijken pas achteraf te zijn opgemaakt met het oogpunt om de eigen koers te verantwoorden en doorspekt met de nodige politieke retoriek.

(4) Naar gelang de bron telde de CNT voor de burgeroorlog alleen al in Barcelona tussen de 150.00 à 200.00 leden. Zie onder meer Hugh Thomas, *The Spanish civil war* en Jacques Giele, *Arbeiderszelfbestuur in Spanje*.

(5) Het republikeinse geweld was proportioneel wel veel kleiner dan van de opstandelingen.

Zo stierven in Malaga tijdens de revolutie ongeveer 1100 personen van juli 1936 tot februari 1937. Nadat de opstandelingen de stad hadden ingenomen werden in enkele maanden ruim 3000 mensen omgebracht, terwijl een groot deel van de stedelijke bevolking al op de vlucht was geslagen voor de komst van de rebellen.

(6) In mei 1937 kwam de strijd tussen de anarchisten en onafhankelijke marxisten enerzijds en communisten en republikeinen anderzijds, tot een gewapend conflict in Barcelona toen eenheden van de politie en de andere ordediensten het telefoongebouw aanvielen dat sinds het begin van de revolutie werd beheerd door de CNT.

DE FEBRUARISTAKING

De Februaristaking van 25 februari 1941 – nu alweer ruim 65 jaar geleden – is een unieke daad van opstandig verzet geweest tijdens de Tweede Wereldoolog. Tégen de nationaalsocialistische bezetter en vóór menselijkheid en solidariteit met de joodse medeburgers. In haar boek laat Annet Mooij zien hoe binnen een paar jaar tijd de jaarlijkse herdenking uitmondde in een onverzoenlijke politieke strijd tussen de gemeente Amsterdam en de communisten. De verdeeldheid groeide uit tot Amsterdams eigen Koude Oorlogje op het Jonas Daniël Meijerplein. De sfeer werd nog meer verziekt toen interne partijtwisten leidden tot de afsplitsing van de Brug-groep die ook hun aandeel tijdens de herdenking opeisten. Annet Mooij reconstrueert vakkundig de toenemende polarisatie, de ruzies en het moeizame proces van eenwording daarna.

In veel publicaties wordt nog altijd de CPN aangewezen als dé partij die in actie kwam. Zonder ook maar iets af te willen doen aan de dappere rol van die CPN-leden, kan niet ontkend worden dat ook andere groeperingen hun bijdrage geleverd hebben. Twee voorbeelden:

In *Het Parool* van 25 februari 1946 wordt vermeld dat op 25 februari 1941 'enige tienduizenden manifesten door Koos Vorrink, Jaap Nunes Vas en Pieter 't Hoen in omloop [werden] gebracht. Ook de Spartacusgroep [ook wel Marx-Lenin-Luxemburg-Front (MLL-Front) of Derde Front genoemd/ddew] van Henk Sneevliet lanceerde een groot aantal vlugschriften, terwijl eveneens van communistische en andere kant oproepen verschenen tot aansluiting bij de stakingsbeweging.'

In zijn standaardwerk *De Februaristaking* schrijft Ben Sijes dat het Derde Front en de CPN in hun manifesten en illegale kranten de arbeiders bezwoeren hun historische roeping getrouw te blijven en 'zonder onderscheid van richting' op straat te protesteren. Het Derde Front gaf niet minder dan zes manifesten uit. Het roemde de solidariteit van de Jordaners met de joden als een culturele daad van de eerste orde, waarop Nederland trots kan zijn. Beide partijen, schrijft Sijes, knoopten aan bij de groeiende wil van de arbeiders eens eindelijk met de verraders af te rekenen en de Duitsers de vuisten te tonen. *'Zo was een gunstige voedingsbodem voor een staking ontstaan'* (cursivering ddew).

De almachtige partijleider Paul de Groot heeft de 'claim' op de Februaristaking, daarbij krachtig ondersteund door andere partijbestuurders, na de Tweede Wereldoorlog altijd hardnekkig gecultiveerd en zelfs niet geschroomd daarvoor de geschiedenis in eigen voordeel te vervalsen. In haar boek prikt Annet Mooij die ballon keurig door. Helaas komt op verschillende plaatsen in haar boek nog een ander hinderlijke claim te voorschijn. Zij schrijft dat 'van alle politieke partijen de CPN *de enige* [was] die als partij de illegaliteit in ging' (cursivering ddew). Dit is een ernstige historische fout. De CPN was beslist niet de enige politieke partij. De Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP) van Henk Sneevliet ging na voorbereidingen in 1938 en 1939 onder de naam MLL-Front direct ondergronds. In naam van historische zuiverheid is rectificatie in een volgende druk van dit interessante boek zeker op zijn plaats. (DdW)

Annet Mooij, De strijd om de Februaristaking, Uitgeverij Balans, Amsterdam 2006, 174 pag.; 17,50 euro.

TERRA INCOGNITA

Er zijn van die boeken die je zelf geschreven had willen hebben. Het nieuwe boek van de Belgische ingenieur milieukunde Peter Tom Jones en de in libertaire kringen bekende filosoof Roger Jacobs over globalisering, ecologie en rechtvaardige duurzaamheid is een van die boeken. In ruim 600 bladzijden geven zij een messcherpe en hoogstaande analyse van de hedendaagse ecologische crisis, de problemen rond duurzame ontwikkeling en de keuzes die op korte termijn gemaakt moeten worden om de aarde te redden.

In het eerste deel van het boek wordt ingegaan op de ongehoorde complexiteit van het moderne milieuvraagstuk. Op basis van de meest recente wetenschappelijk artikelen uit onder meer *Nature*, *Science* en *Ecological Economics* wordt een nauwgezet beeld geschetst van de meest acute milieuproblemen zoals vervuiling, afnemende biodiversi-

teit, schaarste aan hulpbronnen en onvoorspelbare klimaatverandering. De centrale gedachte is dat wij ons in een hoogst onzekere en onbekende situatie bevinden. In feite bevinden we ons op totaal onbekend terrein: een Terra Incognita. We weten gewoon niet wat de kritische grenzen zijn van de ecosystemen, in hoeverre het verlies aan soortenrijkdom onomkeerbaar is en wat de mogelijk desastreuze consequenties zijn van snelle, onzekere transities zoals plotselinge klimaatveranderingen.
In het tweede deel begeven de auteurs zich op het gebied van de ecologische geschiedenis, waar nog betrekkelijk weinig literatuur over bestaat. Op basis van het eerdere werk van onder andere Clive Ponting, Jared Diamond, Murray Bookchin en Lewis Mumford wordt een brede schets gegeven van een ecologische geschiedenis van de wereld. Aan bod komen onder andere de ontwikkeling en onderlinge relatie tussen mens, cultuur en de natuurlijke omgeving. In dit gedeelte wordt veel aandacht besteed aan de wisselwerking tussen mens en natuur tijdens de verschillende ontwikkelingsstadia: van jager-verzamelaar, agrarische samenleving, naar industriële maatschappij.
In het afsluitende deel beschrijven de auteurs verschillende mogelijke en noodzakelijke oplossingen voor de moderne ecologische crisis. Zij houden een overtuigend pleidooi voor een ecologisch duurzame economie. Jones en Jacobs bepleiten een zogenaamde stationaire economie die in evenwicht verkeert met natuur en milieu en benadrukken dat een dergelijke economie absoluut niet statisch zal zijn: 'Een gezonde steady-state economie vereist een continue kwalitatieve verbetering en renovatie van het bestaande economische weefsel' (p. 454). Uiteindelijk gaat het hen – net als de kritische econoom Herman Daley – vooral om 'de kwalitatieve verbetering van de levensvoorwaarden veeleer dan het nastreven van kwantitatieve volumegroei.'(p. 455).
In het boek passeren deels bekende milieustrategieën de revue, zoals eco-belastingen, verhandelbare quota, strenge milieu-prestatienormen voor woningen en auto's, de introductie van foutvriendelijke technologie (eventuele nadelige consequenties ervan blijven altijd beperkt, anders dan in het geval van bijvoorbeeld kernenergie). Ook wordt aan het eind stilgestaan bij het belang van een ethiek van verbondenheid met de natuur, aangezien de milieuproblemen grotendeels voortkomen uit de wens om de natuur te overheersen ten behoeve van de luxe en materialistische westerse levensstijlen.
Terra Incognita is zonder meer een fascinerend boek omdat het een diepgaande, brede en multidisciplinaire analyse geeft van de moderne milieucrisis. De twee auteurs uit de technische en sociale wetenschappen vullen elkaar uitstekend aan en zijn in staat de lezer te boeien en complexe theorieën uit meerdere disciplines op uiterst toegankelijke wijze te presenteren.
Zijn er dan helemaal geen tekortkomingen? In de structuur van het boek zit naar mijn idee wel een onevenwichtigheid, vooral in de overgang van deel 1 naar deel 2. De lezer verwacht in het middendeel niet een zo lange proeve van een ecologische geschiedenis. Wellicht was het verstandiger geweest wanneer de auteurs niet hadden geprobeerd om een zo uitgebreide 'groene geschiedenis van de mensheid' in het boek te incorporeren. Hoe goed ook gedaan, dit onderwerp verdient eerder een apart boek en haalt de snelheid uit het betoog door de nodige herhalingen.
Een tweede punt van kritiek heeft te maken met bepaalde vormen van wensdenken die in het boek te vinden zijn. Zo is er relatief weinig aandacht voor de enorme tegen- en chanteermacht van multinationale ondernemingen die grote belangen hebben bij het voortduren van de bestaande vervuilende vormen van productie en consumptie. Hoe kan de maatschappij die macht van grote bedrijven neutraliseren? Wat is hierin de rol van de kapitalistische staat die ook een evident belang heeft bij een groei-economie en het zoethouden van de burgers met toenemende consumptie?
Men kan ook wel wensen dat de mens niet langer heel egocentrisch de eigen consumptiebelangen nastreeft en de voorkeur geeft aan het 'zijn' boven het 'hebben' (p. 578), maar hoe kan men dit bereiken? Welke rol spelen statuszoeken, competitiedrang, verslaafdheid aan consumptie in de moderne maatschappij? Hoe kan worden bereikt dat de burgers meer 'altruïstisch' gaan worden ten opzichte van hun hongerende medeburgers in de Derde Wereld , de komende generaties en natuur en milieu die geen enkele stem hebben in ons liberaal-democratische systeem?
In het laatste hoofdstuk waarin een pleidooi wordt gehouden voor een ethiek van verbondenheid blijft de argumentatie erg aan de abstracte kant en wordt de hoop sterk gericht op een veelheid aan alternatieve experimenten van maatschappijverandering, zoals op het gebied van onthaasting, consuminderen en levenskunst. Deze ideeën worden echter weinig uitgewerkt en gaan voorbij aan essentiële vragen van machtsverdeling in de kapitalistische maatschappij, de rol van sociale klassen en de steeds dominanter wordende (Amerikaanse) consumptiecultuur in de hedendaagse samenleving.
Geen boek is perfect, maar Terra Incognita is een werk waar de auteurs trots op mogen zijn en dat op grote schaal gelezen dient te worden: een absolute aanrader. (MdG)
Peter Tom Jones en Roger Jacobs, Terra Incognita; Globalisering, Ecologie en Rechtvaardige Duurzaamheid; Gent, Academia Press 2006; 647 pag.; 30 euro; ISBN 90 382 0901 0

REISGIDS

Drie jaar terug in *De AS* 143 schreef André de Raaij waarderend over een toen verschenen Engelse inleiding tot het anarchisme. De titel 'reisgids' zette hem aanvankelijk op het verkeerde been, maar zijn conclusie luidde dat hij zelden met zoveel plezier een dergelijk inleidend boek gelezen had. De Raaijs enthousiasme valt wel te begrijpen, vandaar dat Kelderuitgeverij deze gids van Sean Sheehan nu in een Nederlandse vertaling (van Sies van Raaij) heeft uitgebracht.
Wie het boek leest zal verrast zijn door de verscheidenheid aan onderwerpen en invalshoeken en het vermogen van de auteur om het anarchisme te 'restylen' tot een eigentijdse verzetscultuur en levenswijze. Zo opent zijn boek met de andersglobaliseringsbeweging die in 1999 in Seattle geboren werd.
Naar de namen van de meeste grondleggers van het anarchistische ideeëngoed hoeft de lezer(es) niet tevergeefs te zoeken maar deze klassieken staan zeker niet centraal. Het aardige is dat Sheenan het anarchistische denken, uiteenlopend van anarcho-communisme en sociaal-anarchisme tot individualistisch anarchisme beschrijft als een reistocht door een breed politiek spectrum dat loopt van Marx tot Nietzsche.
Het boek onderscheidt zich van andere inleidingen tot het anarchisme door de grote aandacht voor kunst en cultuur, waaraan zoals bekend vaak libertaire opvattingen, bijvoorbeeld over macht en onmacht of vrijheid en onvrijheid, ten grondslag liggen. Verder worden anarchistische visies op seks en psychologie belicht aan de hand van denkbeelden van Reich en Fromm. Daarentegen blijven (zeker voor Nederlandse begrippen) het antimilitarisme en het dienstweigeren, de strategie van de geweldloosheid versus het gebruik van geweld en zeker ook de religieus-anarchistische stroming nogal onderbelicht. (HR)
'Sean M. Sheehan, Anarchisme. Een reisgids; Kelderuitgeverij, Utrecht 2006; 146 pag.; 17,50 euro (www.kelderuitgeverij.nl).

MACHT: ANALYSE EN KRITIEK

Anarchisten hebben 'iets' met macht. Dat is vooral van negatieve maar soms ook van positieve aard. Hoe en waar ook, ze wijzen het af, bestrijden het (de negatieve aard), of moduleren het (positieve aard). Wat dat laatste aangaat, valt niet te ontkennen dat sommigen hebben gesproken over 'Alle macht aan de raden' of 'Macht aan de basis'… Onmiddellijk worden er in zo'n geval organi-

satorische kluisters aangebracht, zoals de directe afzetbaarheid van de uitvoerder van die macht. Ik laat dit nu verder voor wat het is.

Aan macht kan op heel verschillende wijzen aandacht worden besteed. Dat was al in de oudheid zo en dat loopt door tot in het heden. In het nummer van het Italiaanse anarchistische maandblad *Rivista A* (juni 2006, nr. 318) treft men bijvoorbeeld een artikel aan over pauselijke oprispingen met betrekking tot sexualiteit. Die oprispingen hebben geleid tot een eind 2005 gehouden conferentie van Italiaanse anarchisten over de Roomse eros en sexuele repressie. Aan sexuele repressie is in het verleden mede aandacht besteed door psychiaters en maatschappijcritici als S. Freud, W. Reich en H. Marcuse. Hun teksten spreken in een analyse over sexuele repressie ook heden nog steeds aan. Het is dus niet vreemd om in dit verband verwijzingen naar die teksten tegen te komen als het om kritiek op vorenbedoelde Roomse ongezonde gedachten gaat.

De bedoelde repressie heeft zijn verbinding met het opzetten en uitwerken van een staatsidee, te weten een theocratie naar Rooms model en heeft dus alles met het verwerven en uitoefenen van 'macht' te maken. Daar zijn velen steeds weer opnieuw op uit, Rooms of niet. Het is blijkbaar van alle dag en alle windstreken. Zo merkwaardig is het dus niet in hetzelfde nummer van Rivista A een behandeling van een kritische tekst uit 1548 over 'vrijwillige slavernij' van de Fransman E. De la Boétie aan te treffen, evenals een bijdrage over het systeem van de macht en hoe dat te bestrijden.

Het systeem van de macht wordt vaak bestudeerd aan de hand van een bepaalde stand van zaken in de maatschappij. Het zijn niet alleen anarchisten die zich daarmee bezighouden, maar bijvoorbeeld ook politicologen en bestuurskundigen. De vraag is of zij methoden en inzichten hebben ontwikkeld, die maken dat men kan spreken over een wetenschappelijke benadering van de machtsproblematiek. Die vraag drong zich rond twintig jaar geleden op aan de Rotterdamse politicoloog Rinus van Schendelen en aan de Haagse bestuurskundige Wim Derksen. Die vraag hield hen bezig omdat zij allerhande onvolkomenheden binnen hun wetenschappelijke disciplines constateerden. Hun studies hebben wel een zekere leeftijd, maar hebben tegelijkertijd een actuele waarde, want ik constateer niet veel vooruitgang in het niveau van de ermee corresponderende politieke discussie. De toen ervaren relevantie van de methodologische opmerkingen met betrekking tot de politicologie en bestuurskunde lijkt mij nog steeds aanwezig en dat geldt ook voor het anarchisme als het gaat om het analyseren van macht.

Van Schendelen besprak in der tijd de vraag naar de wetenschappelijkheid van de bestudering van voor politicologen relevante verschijnselen, zoals 'staatsmacht'. Omdat het anarchisme zich met soortgelijke verschijnselen bezighoudt, herhaal ik zijn vraagstelling in voor het anarchisme aangepaste vorm: is het verschijnsel 'macht' wetenschappelijk is te bestuderen? Zo ja, kunnen anarchisten daarmee dan hun voordeel doen? De beantwoording van de eerste vraag vereist een toelichting van de termen 'wetenschappelijk' en 'macht'. Daarover het volgende.

Van Schendelen gaat in zijn boek *Toegepaste politicologie, Over politieke wetenschap, politieke praktijk en de oplossing van concrete politieke problemen* (Leiden, 1989) in op de wetenschappelijke bestudering van verschijnselen. Wat onderscheidt deze vorm van een *niet*-wetenschappelijke bestudering? Wel, wetenschap levert een kennisvorm met een superieur gehalte aan *geldigheid*, *betrouwbaarheid* en *relevantie*, zegt hij. Dat klinkt pretentieus. Dat voelt hij zelf ook aan, zodat hij daaraan vrijwel onmiddellijk een relativering toevoegt. Zo kennen we Van Schendelen weer als hij zegt: 'zoals in vrijwel alle vakgebieden (behoudens bijvoorbeeld wiskunde en theologie) bestaat er in de politicologie weinig kennis of wetenschap waarvan de geldigheid, betrouwbaarheid en relevantie buiten kijf staan. Voor zover die kennis er is betreft zij algemene wetmatigheden, zoals geformuleerd door een gezaghebbende Amerikaanse politicoloog: overal en altijd is de beschikkingsmacht over politieke hulpmiddelen ongelijk verdeeld'.

Van Schendelen gaat vervolgens in op een aantal wetenschappelijke 'handvaardigheden' – hij vult een 'gereedschapskist' voor de politicoloog. Daar betoont hij zich vooral Popperiaan, waar hij de bekende problematiek van de verificatie en falsificatie behandelt. Vervolgens onderkent hij: 'Zo beschouwd kan de beoefening van wetenschap worden vergeleken met een veredelde weddenschap: op grond van de best mogelijke, maar altijd ontoereikende gegevens en argumenten wordt een uitspraak gedaan in termen van aannemelijkheid'.

Kortom, de toepassing van beproefde methoden maakt dat het de aannemelijkheid van uitspraken verhoogt, maar af is het werk nooit. Dit komt overeen met wat de Italiaanse anarchist Errico Malatesta aan het begin van de vorige eeuw eens naar aanleiding van het onderwerp 'anarchisme en wetenschap' opmerkte. De wetenschapsman — en dat geldt ook voor een anarchist die pretendeert wetenschappelijk verantwoorde uitspraken te doen — moet positieve, rationele en experimentele methoden hanteren. Wat gevonden wordt is voorlopig en steeds voor verbetering vatbaar. Er is dus sprake van een systematische twijfel aan de definitieve resultaten van de wetenschap (uit: *Errico Malatesta, Leven en ideeën van een Italiaanse anarchist*, samengesteld door V. Richards, Baarn, 1980, p. 30-31). Malatesta werkte dat toen niet verder methodisch uit, Van Schendelen deed dat later wel en dat is winst.

Om misverstanden te voorkomen nog het volgende. Van Schendelen plaats ik niet in de rij van anarchisten, dat moet duidelijk zijn, maar dat betekent niet dat delen van zijn werk niet voor anarchisten nuttig kunnen zijn. Een tweede punt is, dat Malatesta niet iets van een 'wetenschappelijk anarchisme' voor de geest stond. Dat zou namelijk net zo lachwekkend zijn als 'wetenschappelijk socialisme'. Het zijn zaken die duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn, was zijn oordeel. Waar het hem om ging was te benadrukken dat ook anarchisten zich van wetenschappelijke methoden moeten bedienen, willen zij verantwoorde en houdbare uitspraken doen. Daarnaast staan dan de anarchistische opinies, verlangens, idealen en wat dies meer zij.

Een fundamenteel discussiepunt is er waar Van Schendelen als waarschuwing laat horen: 'Een sociale beperking is aanwezig indien de onderzoeker zijn eigen normen en waarden onvoldoende weet te elimineren uit de analyse'. Dat elimineren zal nooit volledig kunnen of plaatsvinden. Steeds zal het gaan om 'partijdig' onderzoek. Maar wiens 'partij', wiens 'kant', wordt gekozen? Ten behoeven van wie of waaraan is het onderzoek dienstbaar? Wie maakt de keuze voor het gebruik van welke methode en voor welk soort onderzoek?

In zijn bijdrage getiteld *Arm Europa* laat André Bons aardig een onderscheid tussen het ene soort onderzoekers, te weten zij die de 'bestaande macht' dienen en het andere soort, zij die meer aan de kant van de 'tegenmacht' staan, in beeld komen (zie *De AS* . 152/153/154). Het maken van keuzes is niet te ontlopen. Ook niet door politicologen en bestuurskundigen.

Hier verschijnt het persoonlijke element van de inzet van de onderzoeker. De een zal zijn activiteit aanwenden ten behoeve van het behoud, de versterking van de positie van de overheid en diens rol in de maatschappij ('bestaande macht'). Zijn of haar activiteit zal georiënteerd zijn op sociale dominantie. De ander zal juist zijn activiteit richten op de verbetering van leefomstandigheden van mensen, op het elimineren van ongerechtvaardigde verschillen tussen mensen, het bewerkstelligen van fundamentele maatschappelijke verandering in anarchistische zin, als het om een libertair gaat ('tegenmacht'). Zijn of haar activiteit zal georiën-

teerd zijn op *sociale solidariteit*. Dit betekent dat machtsanalyse in het laatste geval een kritische analyse betreft. Dat houdt weer niet in dat men dan een loopje mag nemen met de geldigheid van argumentatie en de betrouwbaarheid van gegevens waarmee men werkt of dat de gebruikte terminologie mag zwalken. In die zin blijven de vereisten van wetenschappelijkheid van de activiteit voor ieder gelijk. Wie naar aanleiding van een theorie over macht bijvoorbeeld bepaalde uitspraken doet, zal deze zo moeten presenteren dat ze zijn na te trekken en daarmee ook eventueel zijn te weerleggen. Daarvoor is het ook nodig een eenduidige terminologie te hanteren. Dat geldt voor politicologen en bestuurskundigen, maar even zo goed voor anarchisten.

Het is opmerkelijk dat voor bestuurskundigen pas half jaren tachtig vorige eeuw zo'n bruikbaar geachte terminologie werd ontwikkeld. Wim Derksen voorzag daarin met zijn *Macht in de gemeente, Beleidsanalyse als vorm van machtsonderzoek* (Amsterdam, 1985). Hij constateerde in die tijd dat de kennis over machtsstructuren gering was. Wij weten nog steeds tamelijk weinig af van de machtsverhoudingen in de (lokale) samenleving, stelde hij vast. Hij had het toen natuurlijk niet over 'praten' over macht, maar over het doen van wetenschappelijk verantwoord onderzoek er naar. Bij machtsonderzoek zat volgens hem het probleem daar, waar moet worden aangegeven (aannemelijk gemaakt) dat de handeling van de een het effect is van een machtshandeling van de ander. Het gaat bij machtsonderzoek dus om het aantonen van een *causale* ofwel oorzakelijke relatie, zo is te lezen. Daar lag en ligt nog steeds *wetenschappelijk* het probleem. Het is niet of nauwelijks 'rond' te krijgen om die oorzakelijkheid aan te tonen.
Men kan wel in de buurt ervan komen, als men bereid is een bepaalde relatie voor aannemelijk te houden. Dat hangt dan af van de verscheidenheid en hoeveelheid indirecte aanwijzingen voor het bestaan van de relatie en bijvoorbeeld de afwezigheid van het bestaan van sterke aanwijzingen van het tegendeel. Dit betekent dat er een intersubjectief referentiekader moet zijn gecreëerd, zodat een bewering intersubjectief toetsbaar is. Deze intersubjectiviteit veronderstelt onder meer dat ieder de zelfde terminologie gebruikt, die voor een ieder de zelfde betekenis heeft. In dat geval volg ik de terminologie-keuze van Derksen wat het machtsbegrip betreft.
Bij hem is macht een relationeel begrip. Dit betekent dat het voor macht van belang is dat *binnen een sociale relatie* de ander een bepaalde wil wordt opgelegd en dat die wil kan worden doorgezet tegen de zin van de ander in. Als je nu spreekt over *machtsstructuren* dan is het duidelijk dat het niet om een toevallige situatie gaat, maar dat macht als een zogeheten *dispositioneel* begrip wordt gehanteerd. Dit betekent dat het bij macht in die zin er niet om gaat om erin te slagen één keer de eigen doeleinden te bereiken (want dan zou het een *episodisch* begrip zijn). Het machtsbegrip waarvan hier sprake is, drukt juist uit dat je je doeleinden kunt bereiken *als jij dat wilt*. Derksen geeft als voorbeeld voor zo'n dispositioneel machtsbegrip, dat de president van een land 'in power' is, ook als hij slaapt.
In een machtsanalytisch kader komt dus om de hoek kijken 1) macht als een relationeel begrip en 2) macht als een dispositioneel begrip. Dit lijkt een magere oogst, maar de winst zit vooral in de toegespitste begripsomschrijving ten behoeve van het machtsonderzoek. Kan je als anarchist met dit al je voordeel doen? Wat zou je als anarchist nader willen onderzoeken en hoe?
Kijken we eerst naar het verleden dan kan worden opgemerkt, dat iedere klassieke of latere anarchist op zijn of haar manier en vanuit zijn of haar vooringenomenheid steeds machtsrelaties in diens omringende sociaal-maatschappelijke verhoudingen heeft onderzocht en becommentarieerd. Ook zijn er tal van aanbevelingen geformuleerd hoe macht te bestrijden. De meeste anarchisten

waren voor het doen van onderzoek niet opgeleid, met als uitzonderingen bijvoorbeeld Peter Kropotkin en Elisée Reclus (beiden waren geograaf). Pierre-Joseph Proudhon heeft het vooral van zelfstudie moeten hebben – en zo zijn er vele anderen. Hoe dan ook, dat alles heeft de anarchistische beweging niet verder gebracht dan wat David Apter al in de jaren zeventig van de vorige eeuw in zijn *The old Anarchism and the New – Some Comments* (in: D.E. Apter, J.Joll, *Anarchism Today*, London, 1971, p. 1-13) heeft opgemerkt: anarchisme vertegenwoordigt een vorm van sociale kritiek tegen het kapitalisme als systeem en tegen socialisme als een vorm van bureaucratische overheersing. Als anarchisme al verder iets voorstelt dan zou je het een sociale leer van meer verpersoonlijkt leven kunnen noemen. Het levert zeker geen politieke oplossing voor wereldproblemen op. Het heeft ook geen consistente vermeerdering van ideeën en theorieën opgeleverd, aldus Apter. Meer dan dertig jaar later, kan je Apter nog steeds gelijk geven. Ik til daar niet zo zwaar aan, zeker niet als overdacht wordt wat Apter óók zegt: 'Binnen de anarchistische ideologie zit voldoende aantrekkelijks aan oude concepten zodat het mogelijk is telkens weer een kersverse interpretatie te vinden'.

Een van die oude concepten is wat geactualiseerd het dispositionele machtsbegrip heet. Op dat punt is heel wat verhelderend onderzoek te plegen. Daarvoor moet men zich wel toerusten. Dat laat zich aardig doen aan de hand van het onlangs verschenen boekje over 'socio-historie'. Ik ben nog niet uit een correcte vertaling van die term, gewoon 'sociale geschiedenis' of 'maatschappijgeschiedenis'? Waarom is dit in het kader van anarchismestudies een welkom boekje? Dat ligt vooral in de benadering van de thematiek. De sociohistorie houdt zich met name bezig met onderzoek naar en nadenken over *machtsrelaties*. Ten behoeve van het vinden van 'gereedschap' voor dat onderzoek is men uitgekomen bij de sociologie als wetenschap en de geschiedwetenschap. Het gaat er enerzijds om licht te werpen op de historiciteit van de wereld waarin we leven (waar komen allerlei verschijnselen vandaan?), om beter te begrijpen hoe het verleden doorweegt in het heden. Anderzijds gaat het om — en nu zitten we bij de sociologie — het deconstrueren van entiteiten om langs die weg de individuen in de maatschappij terug te vinden en de relaties die zij met elkaar onderhouden. Een van de latere sociologen waarbij mede aansluiting wordt gevonden is de Fransman P. Bourdieu. Deze socioloog vindt men ook genoemd bij André Bons in zijn genoemde bijdrage in De AS.
André Bons levert een aantal ingrediënten voor het type onderzoek dat in de lijn van de 'socio-histoire' is op te zetten. Ook in dat geval zou 'armoede' ongetwijfeld als een sociale relatie worden gepresenteerd omdat bezitsverhoudingen en machtsposities juist in het blikveld worden genomen. Armoede kan dan in beschrijvingen ervan verschijnen als 'lijden op afstand' ('souffrances à distance'). Dit noopt tot het hebben van oog voor de structurele kant van 'armoede' met als consequentie het plegen van fundamentele ingrepen in de maatschappelijke orde. Kortom, deze benadering is 'maatschappijkritisch'. Armoede is 'gepolitiseerd' in plaats van 'geïndividualiseerd'. In het laatste geval kan men armoedebestrijding laten plegen door liefdadigheidsinstellingen, de kerk, de Lions-clubs. De overheid biedt daarmee ruimte voor het doen van 'goede werken', terwijl die zelfde overheid de structuren van de 'economie van de rijkdom' in stand houdt, die weer armoede opleveren. Zo blijft er een 'gesel' in de samenleving aanwezig om het 'gepeupel' op afstand te disciplineren ('de armoedezweep' moet er maar weer eens overheen, zeiden sommigen vroeger al).
In de 'socio-histoire' ligt de nadruk op onderzoek naar en het herkennen van de effecten van *afstandrelaties*. Het zijn relaties die mogelijk worden door hulpmiddelen zoals 'schrift', 'geld' en in onze tijd bijvoorbeeld ook door 'Internet'. Deze hulpmiddelen voor *actie op*

afstand transformeren zich in machtsrelaties, waardoor de problematiek van de *sociale overheersing* en *dominantie op afstand* in beeld komen. Bij dominantie op afstand kan men bijvoorbeeld aan de Belastingdienst denken die via een advertentie ('schrift') mensen verplicht (uitoefenen van macht) tot elektronische melding van wijzigingen en belastingaangifte ('Internet'). Kunnen anarchisten met het 'gereedschap' dat de socio-historie aandraagt een consistente theorievorming ten behoeve van anarchistische kritiek op macht tot ontwikkeling brengen? Ik wacht af en ben benieuwd. (ThH)

Gérard Noiriel, Introduction à la socio-histoire; La Découverte; Parijs, 2006; 121 pag.; 8,50 euro.

ZORG OM OUDEREN

Juriste en cultureel antropologe Anne-Mei The schreef boeken over beslissingen rond het levenseinde, en een proefschrift over de hoop van kankerpatiënten op genezing. Met 'In de wachtkamer van de dood' schreef zij een boek dat interesse opwekt en dat je met plezier kunt lezen, over een onderwerp dat in allerlei opzichten niet bepaald opwekkend is: het leven en sterven van demente ouderen in verpleeghuizen. Aanleiding voor het onderzoek en het schrijven vormde een alarmerend krantenbericht in de zomer van 1997: in een verpleeghuis in het noorden van het land zou het personeel een demente man moedwillig hebben laten uitdrogen. Hij werd door familie nog net op tijd naar het ziekenhuis gebracht, waar hij na enkele levensreddende ingrepen langzaam opknapte. Anne-Mei The stapte erop af en interviewde zowel familie als personeel van het verpleeghuis.
Ook in verpleeghuizen in de randstad deed ze onderzoek. Hier was een van de dingen die haar opviel het 'kleurverschil' en daarmee vaak ook cultuurverschil tussen de mensen die de verzorging geven en degenen die het krijgen. Voor beide kanten is het soms lastig. 'Vooral de oudere gekleurde verzorgenden zouden hun eigen familieleden niet in een verpleeghuis "stoppen", zeggen ze. Ze doen dus werk dat indruist tegen hun eigen normen en waarden.'
Dan is er natuurlijk het nijpende personeelstekort. Oplossingen daarvoor worden door de directies gezocht in reorganisaties, privatisering, fusies,verzakelijking, strengere regels, sancties en meer afstand tussen leidinggevende en dagelijkse zorg. Het lijken precies de verkeerde maatregelen. In 2010 zijn er in Nederland waarschijnlijk 300.000 dementerenden. 'Hoe gaan we voor hen zorgen?' De demente man die de aanleiding vormde voor dit boek heeft na zijn acute ziekenhuisopname nog 4 jaar geleefd. Maar hoe…?
Een ander boek dat ik zeer de moeite waard vind is geschreven door onderzoeksjournaliste Stella Braam. Aan de vele boeken die zij schreef (onder andere 'Grijze Wolven. Een zoektocht naar Turks extreem-rechts') werkte haar vader, René van Neer, mee. Dit boek *Ik heb Alzheimer. Het verhaal van mijn vader* is hun laatste project. René van Neer, ooit als psycholoog verbonden aan de universiteit in Tilburg, is – hoewel hij er uiteraard niet blij mee is – zelf nieuwgierig naar het dementeringsproces. Hij kan er nu van binnenuit verslag van doen. Stella neemt veel gesprekken op en schrijft delen daarvan letterlijk uit. Haar vader is zo geestig en opstandig dat ik ondanks alle ellende bij veel passages in de lach schiet. In een bijlage van het boek staan de vertalingen van tientallen slimbedachte eigen woorden, zoals 'eetbewaarapparaat' voor ijskast, en 'neusdroognatmaker' voor zakdoek. Ook uit dit boek blijkt duidelijk dat de zorg voor ouderen, zoals die in deze samenleving geregeld is veel te wensen overlaat, en dat het denken over wat dementie is, en hoe met dementerenden om te gaan nog in de kinderschoenen staat. Anders dan vaak gedacht wordt beseffen veel dementerenden wel degelijk hun situatie. Ze ervaren, zoals René van Neer het uitdrukt, een vacuüm in hun hoofd. Stella Braam pleit voor het Julianamodel: elke dementerende een eigen verzorger. 'Wanneer is dat rond?' vraagt René zich af. Dat zal helaas nog wel even duren.

Een prachtig boek over het gelijkwaardig en vriendschappelijk omgaan met een dementerende ouder, zonder ook maar een greintje betutteling. (RW)

Anne-Mei The, In de wachtkamer van de dood. Leven en sterven met dementie in een verkleurende samenleving, Amsterdam 2004

Stella Braam, Ik heb Alzheimer. Het verhaal van mijn vader, Amsterdam 2005, 17,50 euro.

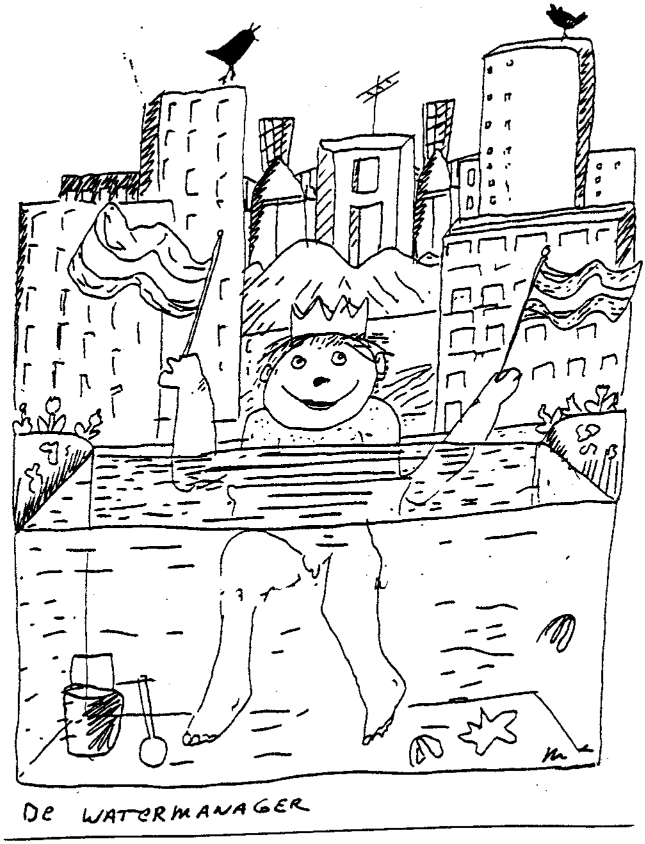
FOUT IN SPANJE

In het Nederlands zijn veel publicaties over de Spaanse Burgeroorlog verschenen maar er is bij mijn weten nauwelijks iets gepubliceerd over of van degenen die de kant van Franco kozen.
Ten tijde van de burgeroorlog deed Zwart Front-leider Arnold Meijer verslag van zijn reis naar het Franco-kamp en ook de Utrechtse hoogleraar Grondijs schreef vanuit Spanje juichend over de nationalisten in *De Telegraaf.* Zo bezien valt het toe te juichen dat de katholieke Spanjekenner Robert Lemm de herinneringen van de falangist Fernando Jimenez heeft opgetekend. Helaas is diens relaas niet altijd goed te volgen. Bovendien blijft de lezer met de vraag zitten waarom de volksjongen Jimenez al vanaf 1933 in zijn woonplaats Noblejas actief werd voor de Falange, de kleine fascistische groepering die door Franco en zijn medegeneraals uiteindelijk werd gesmoord in een ultraconservatieve staatsbeweging.
Triest zijn de verhalen over zijn dorp waar jongens die als kind met elkaar speelden, elkaar later namens het republikeinse of het nationalistische kamp bevochten. Jiminez die zijn leven lang de falangistenleider Jose Antonio Prima de Rivera bleef bewonderen en weinig op had met Franco vocht aan het front bij Madrid en bij Toledo. Daar ontdekte hij dat niet alle regeringsgetrouwe soldaten beesten waren, maar zijn afschuw van 'de roden' veranderde er niet door. (HR)

Robert Lemm, Goed fout. Relaas van een Spaanse falangist; Aspekt Soesterberg 2006; 276 pag.; geill.; 19,95 euro (uitgeverijaspekt.nl).

APENHEL

Het boek *De slag om de chimpansees* door de journalist Patrick Meershoek is een helder verslag rond de moeizaam tot stand komende 'pensioneringsregeling' voor chimpansees die jarenlang in het proefdierencentrum BPRC in Rijswijk gevangen zaten en voor medische experimenten gebruikt werden. Het interessante eraan is dat de problematiek vanuit alle betrokkenen bekeken wordt. Directie en dierverzorgers van het BPRC, gematigde dierenbeschermers en radicale aktievoerders, mensen van dierenopvangplekken, zieken die hopen op nieuwe medicijnen, politici, enzovoort.
Het boek doet verslag van het jarenlange gesoebat en geeft een kijkje in de keuken van een hevig omstreden instelling. Aan het woord komen onder meer het voormalig hoofd van de operatiekamer met zijn veranderde visie en zijn schuldgevoel, Jane Goodall, die tientallen jaren lang het leven van chimpansees in natuurlijke omstandigheden observeerde, de mensen van Een Dier Een Vriend (EDEF) en van andere radicale aktiegroepen (verenigd in actiecampagne Koen) die niet mee wensen te doen aan gepolder, en maar één ding willen: het BPRC moet dicht en wel onmiddellijk. De schrijver staat duidelijk niet onsympathiek tegenover de aktievoerders, maar spreekt zich persoonlijk nergens over uit, waardoor het verslag zowel door voor- als tegenstanders van 'de apenhel' zonder al te veel ergernis gelezen zal kunnen worden.
Jammer is dat de onderliggende ethische kwestie niet wat meer naar boven gehaald wordt: kunnen mensen het überhaupt maken om dieren te gebruiken? Als het antwoord daarop 'nee' is, dan hoef je het niet meer te hebben over wat erger is: chimpansees gebruiken of muizen. Opmerkelijk is dat in het boek zowel vegetariërs voorkomen die voorstander zijn van dierproeven als vleeseters die walgen van de experimenten, ook al zouden die soms 'nuttig' voor mensen kunnen zijn. (Wat ze vaak niet eens zijn!)
Inmiddels ligt er een parlementair besluit dat

gebruik van mensapen voor medische proeven niet langer is toegestaan. Hopelijk hebben de misbruikte chimps een rustige oude dag in betere oorden. Ondertussen is het goed dat actievoerders en verontruste burgers blijven rammelen aan de hekken van dierproefcentra en andere onheilsplekken voor dier en mens. (RW)

Patrick Meershoek, De slag om de chimpansees, Diemen 2005, 17,50 euro.

Beste lezer(es),

*** In dit laatste nummer van 2006 is het thema de voortgaande afbraak van de verzorgingsstaat, niet alleen in Nederland maar in geheel Europa. Tegelijk is dit nummer het *Dertiende Jaarboek Anarchisme* waarin onder meer aandacht wordt besteed aan de burgeroorlog in Spanje die 70 jaar terug uitbrak. Bovendien wordt de betekenis van de onlangs overleden Murray Bookchin voor het na-oorlogse anarchisme in kaart gebracht.**
*** Opnieuw gaat een nieuwe rubriek van start. In 'Hard Rain' (de titel is ontleend aan een song van Bob Dylan) zal Hans Ramaer voortaan schrijven over recent verschenen tijdschriften. Daarnaast blijft Peter Lanser de bladenrubriek 'Bladspiegel' verzorgen.**
*** Het abonnement voor 2007 bedraagt 18 euro. Maar zoals bekend zijn ook donaties noodzakelijk om dit inmiddels 34 jaar oude blad te kunnen blijven uitgeven.Binnenkort ontvangt u *apart* een acceptgiro voor betaling van het abonnement plus zo mogelijk uw donatie. U vult dus *minimaal* 18 euro in. Met deze acceptgiro kunt u géén bestellingen doen.**
*** De illustraties in dit nummer zijn van schrijver, dichter en tekenaar Manuel Kneepkens. De illustratie op het omslag is een affiche van de Spaanse anarchistische organisaties FAI en CNT tijdens de burgeroorlog (1936-1939).**
*** Voorjaar 2007 verschijnt De AS 157 met als thema: (libertaire) literatuur.**
*** Bij het per perse gaan van dit nummer bereikte ons het overlijdensbericht van Greet Wandelee. Ze werd 78 jaar. Joop en Greet zijn hun leven lang betrokken geweest bij de libertaire beweging. Op heel veel manifestaties en demonstraties waren ze actief. Greet kwam al sinds haar jeugd met haar ouders naar de anarchistische comping in Appelscha en ze was er (met Joop) nog ieder jaar present. We wensen Joop en kinderen veel sterkte toe.**

*** Alle afleveringen van het tijdschrift en andere uitgaven van De AS kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van een of meer van onderstaande aanbiedingen:**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme, alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen De AS voor 100 euro (incl. verzendkosten).
AANBIEDING 2: voor 40 euro (incl. verzendkosten) ontvangt u alle nog leverbare originele nummers van De AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die De AS inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven De AS elders in dit infokatern) incl. verzendkosten toe voor 45 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u voor 52 euro (incl. verzendkosten).
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (ZevendeJaarboekAnarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarchafeminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);

—Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);

—Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);

—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);

—Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);

—Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);

—*Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

—*Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

—Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.

—*Eerste Jaarboek Anarchisme*; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

—Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.

—Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

—Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

—Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

—Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.

—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)

—Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.

—Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie*. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

NIEUWE UITGAVEN JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E
^^

Jan Börger:
Het hoofd van Johannes de Doper
De grote dode. Het offer en de levenskunst .
2006, ISBN-10: 90-76033-27-7 NUR-736
EAN -13:
90-76033-27-3 356 p. €22,50
(Herziene uitgave, voorheen: Het spookt in de Sint Jan!)

Wim de Lobel:
Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling.
Het universele principe – Arche anarchos estin.
Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8 geïll. 112p. €7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven.
2005, ISBN 90-76033-26-9 geïll. 100 p. €7,00

Hans de Heer:
Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.
1998, ISBN 90-76033-03 50 p. €4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces.
2000, ISBN 90-76033-06-4 93 p. €7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest.
2002, ISBN 90-76033-14-5 56 p. €4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)

Ida Lamers-Versteeg:
Kosmotheoros, en het onbegrensd begrensde.
Geschiedenis van het denken.
Doctoraal-scriptie (1989 bewerkt).
2002, ISBN 90-76033-15-3 geïll. 196 p. €14,50

Peter Dembski:
Het anarchistische principe.
Anarchos – Aanvangsloos . 2003, geïll. 16 p . €1,50
Met notenapparaat.
(Uit het Duits vertaald door Ida Lamers-Versteeg.)
Duitstalige uitgave. 2004, geïll. 15p. €1,50

Michiel Wielema:
Ketters en Verlichters . De invloed van het spinozisme en wolffianisme op de verlichting in gereformeerd Nederland.
Academisch proefschrift (1999) Ringband A-4
2000, ISBN 90-76033-05-6 geïll. 196 p. €20,00

Tevens leverbaar: God noch autoriteit.
Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland.
B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs
2006, ISBN 90 8506 3582, uitg. Boom. geïll. 336 p.€24,95

Door storting op postgiro 77 0 36 van het verschuldigde bedrag wordt de bestelling zo snel mogelijk toegezonden.
Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE.
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger
E-mail: wimdelobel@planet.nl
(Prijzen inclusief porto. Minimaal voor €6,00 bestellen.)